

Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu¹

Roman Džambazovič² – Daniel Gerbery³

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

From Poverty to Social Exclusion. The term "social exclusion" dominates both the discussions and fight against poverty in the European Union. It has entered the Slovak politics as an imported notion and is utilised without any expert and public discussion. The aim of this study is to draw the attention to the process of conceptualisation regarding social exclusion. The authors clarify differences as well as social aspects of the academic and political discourse on poverty and social exclusion in Western European countries. Furthermore, they describe and explain the content of the concepts and how the term's content changes in relation to time (the old and the new poverty) and context (science versus politics). The political denotation and impacts of social exclusion is also analysed. This contribution offers an overview of various facets of social exclusion and possibilities of their operationalisation. Sociológia 2005 Vol. 37 (No. 2: 143-176)

Úvod

Skúmanie chudoby a sociálneho vylúčenia je vždy vhodné zasadiť do kontextu špecifického hospodárskeho, sociálneho vývoja a stavu prosperity na konkrétnom území. Zmenený medzinárodný a politický kontext v Európe priniesol pre Slovensko nové výzvy aj v skúmaní chudoby. Stali sme sa súčasťou spoločenstva, v ktorom sú otázky nepriaznivej životnej situácie a nerovnakých životných šancí v centre pozornosti výskumu i politického rozhodovania. Pre verejný i teoretický diskurz týkajúci sa oblasti chudoby a sociálneho vylúčenia na Slovensku je však zatiaľ charakteristická skôr fáza „hľadania“. Na scéne sa objavuje nový importovaný (pre decíziu sféru možno i nanútený) koncept sociálneho vylúčenia. Jeho obsah spoznávame akoby za pochodu, do oficiálnych dokumentov a stratégií preniká bez širšej odbornej a verejnej diskusie. Aj preto sa pokúsime poukázať na dvoch rovinách, ako sa postupne vyprofilovalo súčasné vnímanie sociálneho vylúčenia. Prvou rovinou bude optika akademického diskurzu a druhou profilovanie konceptu sociálneho vylúčenia v agende Európskej únie ako súčasťi verejnej politiky. Podmienkou pre adekvátny prístup k sociálnemu vylúčeniu a jeho transpozície do verejnej politiky v našich podmienkach bude v prvom rade dostatočne

¹ Štúdia je súčasťou záverečnej správy z prvej etapy riešenia výskumnej úlohy *Chudoba a sociálna exklúzia/inklúzia: Skupiny najviac ohrozené sociálnou exklúziou a námety na riešenie/preveniu*, ktorú vypracoval tím (Džambazovič, R. – Gerbery, D. – Porubánová, S. – Repková, K., 2004) Strediska pre štúdium práce a rodiny (SŠPR) a ktorej zadávateľom bolo Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR. Uvedená štúdia je prvou časťou správy autorov, pričom druhú časť venovanú problematike merania chudoby a sociálneho vylúčenia, metodike, ako i konkrétnym výsledkom na úrovni SR i EÚ chcú autori poskytnúť na uverejnenie do niektorého z ďalších čísel časopisu Sociológia.

² Korešpondencia: Mgr. Roman Džambazovič, Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5924 4173, fax: 5996 6016, e-mail: dzambazovic@fphil.uniba.sk

³ Korešpondencia: Daniel Gerbery, Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Špitálska 6, 812 41 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5975 2517, fax: 5296 6633, e-mail: gerbery@sspr.gov.sk

hlboké porozumenie tejto zložitej problematike a pochopenie jej príčin, mechanizmov a dôsledkov. Štúdia je pokusom, ako napomôcť tomuto porozumeniu a poznaniu.

Pri sociálnom vylúčení je nevyhnutné zamerať sa nielen na deskripciu možných dimenzií či konkrétnych indikátorov, za pomoci ktorých ho môžeme skúmať, ale poukázať i na samotný koncept sociálneho vylúčenia. Jednotné, všeobecne prijímané vymedzenie toho, čo vlastne sociálne vylúčenie znamená a ako merať jeho rozsah a hĺbku, neexistuje. Ambíciou predkladanej štúdie nie je poskytnúť jednu ucelenú koncepciu sociálneho vylúčenia alebo dokonca štandardizovanú šablónu, ako ho merať, ale skôr poukázať na rôzne alternatívy.

Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu

Presun záujmu od chudoby k sociálnemu vylúčeniu predstavuje v poslednom období jednu z najvýznamnejších udalostí v teórii i praxi sociálnej politiky v krajinách Európskej únie, Slovenskú republiku nevynímajúc. Aké boli/sú príčiny presunu záujmu? Čo vlastne v praxi sociálnej politiky táto skutočnosť znamená? A v neposlednom rade aké výzvy prináša pre samotných výskumníkov? Snaha odpovedať na tieto otázky bude leitmotívom našej štúdie. Aj preto sa budeme zaoberať zmenou podmienok, ktoré viedli k objaveniu tzv. novej chudoby a zároveň prispeli k postupnej zmene výskumnej paradigmy. Kvalitatívne ako i kvantitatívne posuny v podobe chudoby v porovnaní s minulosťou priniesli záujem o širšie vymedzenie chudoby, snahu o pochopenie procesov a mechanizmov, ktoré znemožňujú vymaniť sa z tejto nepriaznivej situácie. V tejto súvislosti sa objavujú otázky, akým spôsobom umožniť začlenenie a participáciu sociálne vylúčených do bežného života tej ktorej konkrétnej spoločnosti. Bez analýzy teoretického rámca, jeho vývoja a identifikácie nosných ideí je nemožné pochopiť súčasnú „hegemóniu“ konceptu sociálneho vylúčenia v boji proti pretrvávajúcim sociálnym problémom európskych krajín. Poznanie vývoja akademického diskurzu, týkajúceho sa chudoby a neskôr aj sociálneho vylúčenia, jeho postupného prieniku do verejného diskurzu umožňuje pochopiť podobu v súčasnosti implementovaných stratégií a nástrojov sociálnej inklúzie (začleňovania).

Kvalitatívna a kvantitatívna zmena chudoby – objavuje sa nová chudoba

Päťdesiate a šesťdesiate roky minulého storočia boli pre vyspelé západoeurópske krajiny⁴ desaťročiami bezprecedentného ekonomického rastu a zvyšovania blahobytu. Zdalo sa, že problém chudoby sa podarilo (resp. postupne podarí)

⁴ Svoju pozornosť v prvom rade sústreďme na západnú Európu, aj keď môžeme zaznamenávať aj v takom prípade, ako je chudoba, značne globalizujúce tendencie.

konečne vyriešiť. V tomto „zlatom období“ prevažovali optimistické očakávania, že chudoba môže byť pomerne hladko eliminovaná zavedením viac či menej radikálnych opatrení prerozdelenia príjmov v podmienkach ekonomického rastu. (Kolokvium ..., 1992) Neustály ekonomický rast mal zabezpečovať finančné prostriedky na expanziu sociálneho štátu a zvyšujúcu sa mieru transferov do sociálnej oblasti. Evidencie rozsahu chudoby do začiatku sedemdesiatych rokov naozaj nasvedčovali, že by sa táto časť Európy mohla stať územím, kde chudoba prakticky nebude existovať. Ak chudoba bola identifikovateľná, tak mala charakter tzv. *starej chudoby*⁵, často nazývanej aj demografickou, horizontálnou chudobou.

Od konca šesťdesiatych rokov 20. storočia sa však v západnej Európe objavujú zárodky nového sociálneho fenoménu, ktorý neskôr spoločenský vedci označili názvom *nová chudoba*. Hoci termín novej chudoby nie je doteraz jednoznačne vymedzený, využíva sa pre opis efektu zmenených ekonomických a sociálnych podmienok, prinášajúcich relatívnu zraniteľnosť chudobou pre rozdielne sociálne kategórie. (Gordon, D. – Spicker, P., 1999) Fenomén novej chudoby bol teda výsledkom mnohohrstvových socio-ekonomických a demografických procesov s rôznymi implikáciami pre rôzne skupiny obyvateľstva. Sociálne štáty, ktoré sa rozvíjali v západnej Európe po II. svetovej vojne, boli „nastavené“ na určité predpoklady týkajúce sa napríklad rozloženia sociálnych rizík v populácii, rodinných štruktúr a podôb trhu práce. Sociálne riziká boli pôvodne koncentrované na začiatku a konci životného cyklu, kde existovala najväčšia priepasť medzi potrebami podmienenými vekom a schopnosťou zaistiť si príjem vlastnými silami. Deti a starí ľudia patrili v prvej polovici 20. storočia k typickým ohrozeným skupinám, na ktoré boli nastavené aj programy sociálnych politík. Podľa Hantrais (2000, s. 166) však ešte aj v sedemdesiatych rokoch väčšinu chudobných tvorili práve starí ľudia. Postupne sa začali objavovať nové body v životnom i rodinnom cykle, v ktorých boli jednotlivci a rodiny vystavené vysokému riziku chudoby (napríklad mladí ľudia po ukončení vzdelávania/prípravy na povolanie, ľudia v produktívnom veku, mladé rodiny). Od sedemdesiatych rokov *chudoba* (nielen riziko chudoby) začala zasahovať ľudí z *oveľa širšieho spektra socio-ekonomických skupín/kategórií*. Nezamestnanosť, ktorej sa dovtedy nevenovala zvýšená pozornosť, začala rásť⁶ a nadobúdala trvácný charakter. Podľa Kronauera (1998)

⁵ Ohrozené sociálne kategórie primárne charakterizuje určitý vek, etapa životného či rodinného cyklu a neschopnosť pracovať. K vymedzeniu starej chudoby pozri Mareš (1999) alebo Sopóci, Džambazovič (2003).

⁶ Aj keď bola v jednotlivých krajinách západnej Európy rozdielna miera nezamestnanosti, ako i jej dynamika vývoja, vieme zaznamenať niekoľko spoločných tendencií práve od spomínaného obdobia. Napríklad v rokoch 1970 – 1974 dosahovala miera nezamestnanosti v krajinách EÚ hodnotu 2,6%, v období rokov 1980 – 1984 sa jej miera zvýšila na 8,1%. V nasledujúcom období miera nezamestnanosti nepretržite stúpa až na hranicu 10% v rokoch 1991 – 1995. (Employment ..., 2002, s. 47-49) Údaje Eurostatu (Employment ..., 1995) poukazujú na to, že v pätnástich štátoch EÚ bolo nezamestnaných v roku 1995 asi 11% obyvateľstva v produktívnom veku a z nich bolo 48% dlhodobo nezamestnaných, z ktorých až polovica nepracovala dva roky

vysoká nezamestnanosť sa stala permanentnou sociálnou realitou v západoeurópskych krajinách. Skúsenosť s nezamestnanosťou zasahovala stále sa zvyšujúci podiel populácie týchto krajín a koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia je už evidentný opätovný nárast masového charakteru nezamestnanosti. Recesia postihujúca mnoho hlavných priemyselných odvetví, ktoré zamestnávali veľké množstvo robotníkov a poskytovali dostatočné príjmy, spôsobila pokles vysokej miery participácie na pracovnom trhu, a tým sa zintenzívnili a vytvorili nové požiadavky v období, keď sa i samotné financovanie sociálneho štátu stáva problematickejšim. (Atkinson, R., 2000) Ukazuje sa, že klasické nástroje efektívne fungujúce pri riešení alebo predchádzaní chudoby, využívané v industriálnej spoločnosti, sa stávajú v spomínaných zmenených socio-ekonomických a spoločenských podmienkach postindustriálnych spoločností už nedostačujúce. V tomto období sme svedkami nástupu nových technológií, ktoré do značnej miery zmenili trh práce, deindustrializácie, postupného starnutia populácie a ďalších demografických trendov⁷, ako i individualizácie. Radičová (2004b) hovorí o kríze (resp. katastrofe) tak vertikálnych, ako i horizontálnych sietí, bez ktorých nie je možné riešiť vzniknutý stav.

Rozšírenie novej chudoby sčasti blokoval spomínaný ekonomický rast, nízka miera nezamestnanosti, expanzia welfare systému a rozširovanie životného štandardu strednej triedy na širšiu spoločnosť. (Abrahamson, P., 1995) V sedemdesiatych a v osemdesiatych rokoch 20. storočia bola už situácia úplne odlišná a chudoba sa opätovne stávala jednou z jasne vymedzujúcich realít každodenného života obyvateľov západoeurópskych krajín⁸, jednou z určujúcich výskumných tém univerzít, politických diskusií a dostávala sa opätovne aj do vládnych programov. (Godschalk, J., 1991) Ako poznamenáva Rabušic (2000, s. 68), jedným z najviac alarmujúcich záverov sociálneho výskumu na Západe v priebehu niekoľkých desaťročí bol neobyčajný rozsah objavujúcej sa chudoby v týchto bohatých národoch západnej Európy. Nová chudoba je veľmi zjednodušené v konečnom dôsledku označením paradoxného javu, keď aj napriek relatívnemu blahobytu a prosperite vo vyspelých krajinách žije súčasne 10 až 20% ich populácie stále v chudobe. (Godschalk, J., 1991, s. 10) Spája sa taktiež s tým, že chudoba je vo väčšej časti európskeho priestoru predovšetkým relatívnou a nie absolútnou chudobou. Európska komisia začala intenzívnu diskusiu na danú tému a uverejňuje zhrňujúcu správu z 12 členských krajín *Nová chudoba v európskom spoločenstve*. (Room, G., 1987) Chudoba je v rozvinutých krajinách Európy

alebo dlhšie. Taktiež miera zamestnanosti klesla na 60% v roku 1994, pričom v USA dosahovala miera zamestnanosti v tomto období 70% a v Japonsku 78%. (Atkinson, R., 2000)

⁷ Nižšia sobášnosť, nižšia pôrodnosť, nárast rozvodovosti, zvyšovanie dĺžky dožitia, ale i predlžovanie jednotlivých fáz životného cyklu či diverzita a flexibilita rodinných a partnerských foriem.

⁸ Podobná je situácia i v USA. Bližšie pozri napríklad Harell (1988), Murray (1998).

primárne spájaná s nedostatkom pracovných príležitostí a s dlhodobou nezamestnanosťou⁹. *Základné charakteristiky presunu k novej chudobe* v krajinách ES identifikoval Room (1987, s. 4-5) na základe šiestich čít:

1. Veľký nárast počtu osôb závislých od rôznych foriem sociálnej pomoci ako jeden z dôsledkov šíriacej sa masovej nezamestnanosti. Dlhodobá nezamestnanosť zvyšuje ešte viac riziko chudoby a riziko závislosti od rôznych foriem sociálnej pomoci.
2. Rast nezamestnanosti a neistota zamestnania spôsobujú, že chudoba a jej riziko sa reálne dotýka početnej časti populácie a nevyhýba sa ani stredným vrstvám (objavuje sa napríklad nová kategória tzv. pracujúca chudoba). Významnú rolu má nielen rast počtu nezamestnaných, ale aj vysoký podiel dlhodobo nezamestnaných (teda predlžovanie priemernej dĺžky nezamestnanosti) a rastúci podiel osôb s fragmentarizovanou pracovnou kariérou (osoby nezamestnané síce krátkodobo, ale opakovane).
3. Vzrastajúci počet dlhodobo zadĺžených osôb a domácností (napr. majúcich nedoplatky za pôžičky a úvery, nájomné, elektrinu, plyn a pod). Vysvetlenie sa skrýva nielen v znížení príjmu, ale v tom, že po období relatívnej prosperity nie sú členovia domácností zvyknutí vychádzať s obmedzenými príjmami, lebo ešte vždy majú neprímerané konzumné aspirácie.
4. Nárast počtu jednorodičovských rodín (resp. detí s jedným rodičom, najčastejšie matkou¹⁰), ktoré žiadajú o sociálnu pomoc ako dôsledok zmien vo vzorcoch rodinného správania, ale aj ich zraniteľnosť v období vysokej miery nezamestnanosti.
5. Rastúci počet ľudí bez domova, ktorí sú najzreteľnejším prejavom novej chudoby a ktorí potrebujú okamžitú sociálnu pomoc.
6. Koncentrácia mnohých, ktorí sú najviac postihnutí týmto vývojom do špecifických mestských oblastí, ohrozuje sociálnu štruktúru a samozrejme aj verejný poriadok v týchto oblastiach.
7. Ako poslednú charakteristiku neskôr Room (1990, citované podľa Mareš, P., 1999) dopĺňa rast počtu osôb pohybujúcich sa na sekundárnom trhu práce¹¹

⁹ Práve postavenie na trhu práce je určujúce z hľadiska vymedzenia novej chudoby. Z trhu práce sú totiž určité sociálne kategórie vylučované, alebo na trhu práce sú obmedzované ich šance.

¹⁰ Pozri bližšie napríklad Thomas (1994).

¹¹ V súlade s teóriou duálneho trhu práce sa nehovorí o jednom, ale minimálne o dvoch trhoch práce, označovaných ako primárny trh práce a sekundárny trh práce. Na primárnom trhu práce sa sústreďujú lepšie a výhodnejšie pracovné príležitosti s vyššou prestížou, poskytujúce množstvo šanci, relatívne dobré možnosti profesionálneho rastu a väčšinou aj lepšie pracovné podmienky. Pracovné miesta na tomto trhu poskytujú relatívnu bezpečnosť pred stratou zamestnania prepustením. Sekundárny trh práce je charakterizovaný pracovnými miestami s nižšou prestížou a na nižšej mzdovej úrovni. O pracovnej kariére sa na väčšinou vôbec nedá hovoriť. Navyše je to trh menej stabilných pracovných príležitostí a pracovná kariéra osôb, ktoré sa na tomto trhu pohybujú, je periodicky prerušovaná obdobiami kratšej či dlhšej nezamestnanosti, čiže ich pracovná kariéra je fragmentarizovaná. Pracovníci na sekundárnom trhu práce sa častejšie stávajú nezamestnanými. Existuje tu veľká fluktuácia pracovníkov.

a lokalizáciu niektorých sociálnych kategórií prevažne na tento trh (dôsledkom môže byť napríklad tzv. feminizácia chudoby¹²).

Nová chudoba sa teda stáva verejnou záležitosťou a je častejšie zastúpená v určitých sociálnych kategóriách, koncentruje sa na určitom priestore, má trvalý charakter a často sa reprodukuje z generácie na generáciu, súvisí s trhom práce a dotýka sa nezanedbateľnej časti populácie. Najviac ohrozenými „novou“ chudobou sa stávajú nezamestnaní (najmä dlhodobo nezamestnaní), ľudia dlhodobo znevýhodnení, resp. vylúčení z trhu práce (v dôsledku napríklad zníženej fyzickej či psychickej schopnosti – ťažko zdravotne postihnutí; nízkej kvalifikácie; v dôsledku diskriminácie – ženy, príslušníci etnických minorít, starí ľudia). Taktiež ľudia, ktorým sa nepodarilo adaptovať na nové podmienky, ale aj osoby s nízkymi príjmami, tzv. pracujúci chudobní („working poor“), ktorí sa v dôsledku nízkej miery dosiahnutej kvalifikácie uplatňujú na sekundárnom trhu práce ako nekvalifikovaná pracovná sila. Medzi „ohrozených“ patria aj obyvatelia žijúci v menej rozvinutých (marginalizovaných) regiónoch. Veľká časť populácie sa dostáva do stavu permanentnej znevýhodnenej socio-ekonomickej situácie a takto dlhodobo mimo „hlavného prúdu“ spoločnosti. Práve snaha zachytiť nové črty a charakter narastúcej chudoby osemdesiatych rokov minulého storočia je jednou z príčin, ktorá presúva záujem od problematiky chudoby k sociálnemu vylúčeniu. Medzi tieto *nové znaky chudoby* môžeme nepochybne zaradiť a) jej pretrvávanie v čase a b) priestorovú koncentráciu, ktorá c) súvisí s marginalizáciou, patologickým správaním a vzdorovaním normám hlavného prúdu spoločnosti, ale súčasne aj d) závislosťou od sociálneho štátu a e) rozpadom tradičných sociálnych inštitúcií. (Room, G., 1987)

Nový sociálny fenomén – sociálne vylúčenie

Koncepcia sociálnej exklúzie sa dostala do centra akademického diskurzu západoeurópskej sociálnej politiky asi pred dvoma desaťročiami¹³ a v súčasnosti sa stáva dominantnou koncepciou v diskusiách o chudobe a v boji proti nej v krajinách Európskej únie¹⁴. Postupná hegemonia tejto koncepcie je jedným

¹² Problematike feminizácie chudoby v spojitosti s trhom práce sa práve v tomto období začína venovať zvýšená pozornosť.

¹³ Pozri bližšie napríklad Glendinning, Millar (1987), Bayes (1988), Millar, Glendinning (1989).

¹⁴ Aj keď je koncepcia sociálnej exklúzie novou, so záujmom o problematiku vylúčenia (a s ňou súvisiacimi témami) sa vlastne stretávame v spoločenských vedách už dlhé obdobie. Ak by sme sa pokúsili poukázať na historicko-teoretické korene, tak ju z hľadiska sociológie do jej kognitívneho rámca začlenili vo svojich prácach napríklad takí klasiци, akými sú E. Durkheim, M. Weber, K. Marx, T. Parsons, N. Luhmann, J. Habermas či T. H. Marshall. Napríklad Max Weber týmto pojmom identifikoval jednu z foriem kolektívneho správania prejavujúcu sa počas súťaže spoločenských skupín, keď jedna konkrétna skupina druhú vylúči z danej (hospodárskej) súťaže na základe určitého vonkajšieho atribútu. Týmto vonkajším atribútom môže byť etnická príslušnosť, vierovyznanie, jazyk, pôvod, miesto bydliska a mnohé ďalšie. Výsledok je však stále rovnaký – sociálne vylúčenie.

¹⁴ Môžeme len súhlasiť s Marešom (2004), ktorý tvrdí, že práve sociálna exklúzia, sociálna inklúzia a sociálna kohézia sú tými pojmami, ktoré ovládli diskurz EÚ na prelome tisícročia.

z dôkazov obrovských zmien, ktorými prešiel prístup k chudobe v krajinách EÚ v posledných desaťročiach. (Strobel, P., 1996) Nejde iba o jednoduchú zmenu pojmu chudoby za pojem sociálneho vylúčenia, ale v prvom rade o zmenu celkovej filozofie, princípov prístupu k riešeniu tohto problému, ako i o zmenu predmetu záujmu. Už nie je hlavným predmetom záujmu problém distribúcie bohatstva (komu, prečo, akým spôsobom a koľko), ale skôr *problém následného oslabenia pút*, ktoré spájajú spoločnosť. Na úrovni jednotlivcov sociálne vylúčenie znamená absenciu sociálnej roly, ktorá znemožňuje začlenenie do sociálnych sietí a sociálnych vzťahov (v konečnom dôsledku sociálnu izoláciu). Každý z týchto konceptov taktiež zodpovedá *odlišnej reakcii spoločnosti* na situáciu v spoločenskom priestore a zároveň tento priestor iným spôsobom konštruuje.

„Cesta postupného uprednostňovania“ sociálnej exklúzie pred chudobou však nebola vôbec jednoznačná a bez konfliktov. Súčasné obsahové zameranie konceptu sa formovalo v krajinách západnej Európy na jednej strane cez akademické, odborné a politické diskusie o kríze legitimity sociálneho štátu, na strane druhej cez štrukturálne reformy, ktorými v sedemdesiatych rokoch prechádzali po ropnej kríze jednotlivé sociálne štáty. Ako poznamenáva napríklad Room (1995), konceptualizácia sociálneho vylúčenia vychádzala v neposlednom rade z obnoveného záujmu o problematiku chudoby a súčasne i o problematiku ľudských práv, resp. občianstva (občianskych práv) v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia. Súčasne viac menej konsenzuálne vnímanie sociálneho vylúčenia v krajinách EÚ je teda výsledkom dlhodobých a pomerne zložitých politických a výskumných procesov (ktoré nemôžeme identifikovať v podmienkach SR, ako na to poukážeme ešte neskôr)¹⁵. Pozornosť si zasluhuje i to, že rastúcu obľúbenosť koncepcie sociálneho vylúčenia ovplyvnilo aj získanie inštitucionálneho zázemia na nadnárodnej úrovni. Pôvodne akademický analytický nástroj si postupne získal popularitu v inštitúciách EÚ, čo sa spätne premietlo do priorit výskumných projektov podporovaných európskymi inštitúciami.

Do spoločenskovedného diskurzu sa súčasne vymedzenie sociálnej exklúzie dostáva viacerými cestami. Napríklad Silver (1994, 1996) analyzuje, ako odlišné európske tradície vnímania občianstva a sociálnej integrácie ovplyvňujú diferencované vymedzenie sociálnej exklúzie. Vo význame, ako sa objavuje od deväťdesiatych rokov aj v kontexte EÚ, je najmä kombináciou prvkov anglosaskej a francúzskej línie. (Bližšie pozri Silver, H., 1994; 1996; Abrahamson, P., 1995;

¹⁵ Súčasný záujem o problematiku sociálneho vylúčenia, ako i sociálnej inklúzie môže byť podľa Sirovátku (2004) taktiež reakciou na procesy sociálnej diferenciácie: diferenciácie životných šancí, diferenciácie dopadov sociálnych rizík, diferenciácie životných štýlov, procesov multikulturácie, individualizácie (sociálne dezintegračné tendencie totiž často oslabujú sociálnu kohéziu – na individuálnej úrovni prináša pocit zneistenia). Je to i prejav rastúcej reflexivity súčasnej spoločnosti, vysokej aspirácie a potencie tržných demokracií rozširovať ľuďom dostupné možnosti životných volieb. Sú pritom odkrývané nové roviny a hľadiská a spoločnosť je k otázkam predtým zabúdaným stále vnímavejšia. S tým súvisí i rozšírenie sociálnych kategórií, ktorých sa koncepcia sociálnej exklúzie/inklúzie dotýka.

Commins, P., 1995; Atkinson, A. B., 2000; Rabušic, L., 2000; Vleminckx, K. – Berghman, J., 2001; Čambáliková, M., 2003; Valentová, M., 2003) Rozlišujeme práve tieto *dve tradície vymedzenia sociálnej exklúzie*, ktoré identifikujú odlišné príčiny vylúčenia, ako i jej širších rámcov: podľa francúzskej – kontúry sociálneho vylúčenia netvorí príjmová, ekonomická deprivácia, lebo táto tradícia intelektuálneho zmýšľania hovorí skôr o vzťahu k spoločenskej integrácii a participácii, pojednáva o narušení sociálnych pút medzi spoločnosťou a jednotlivcom (dotýka sa primárne vzťahových a dynamických procesov) a príčiny vylúčenia sa vnímajú v zlyhaní inštitucionálnej snahy o integráciu, inklúziu jednotlivca; podľa anglosaskej tradície je vylúčenie vnímané ako synonymum chudoby či deprivácie, je spájané s nedostatkom/nedostatočnosťou finančných zdrojov. Vylúčenie môžu spôsobovať vlastnosti či orientácia jednotlivca a vylúčenie znamená izoláciu a nedostatok participácie na bežnom živote spoločnosti¹⁶.

V európskych krajinách začína postupne prevládať práve širšie vymedzenie chudoby (poukazujúce nielen na monetárnu či spotrebnú dimenziu javu), ktoré zdôrazňuje koncepcia sociálnej exklúzie. Explicitne sa vzťahom medzi koncepciou sociálnej exklúzie a chudoby zaoberá napríklad Room. (1999, citované podľa Mareš, P., 2000) Upozorňuje pritom na *päť zmien v diskusii o chudobe, ktoré ju posúvajú ku koncepcii sociálnej exklúzie*. Sú nimi:

1. Akcent sa prenáša od finančného hendikepu na jeho multidimenzionálnu povahu¹⁷ (identifikácia rôznych nevýhod plynúcich z chudoby a ich vzájomných vzťahov).
2. Prechod od statickej k dynamickej analýze procesov (a mechanizmov – poznámka autori), ktorými sa ľudia stávajú chudobnými, či zostávajú kvôli nim v chudobe. Výsledkom sociálnej exklúzie je deprivácia, zatiaľ čo chudoba je výsledkom celkového zbedačovania.
3. Rozšírenie úzkeho sústredenia sa na zdroje jedinca či domácnosti aj na zdroje lokálnych komunít (deprivácia je daná nielen nedostatkom zdrojov priamo v domácnosti, ale aj v komunite – nedostupnosť a zlá kvalita škôl, nedostupná lekárska starostlivosť, nedostatočná verejná doprava atď.)¹⁸.

¹⁶ Anglosaská tradícia pri definovaní chudoby mala v európskom spoločenstve sklon k dominancii do začiatkov osemdesiatych rokov minulého storočia. Nepochybne jednou z najreprezentatívnejších je vymedzenie chudoby vnímanej ako multidimenzionálna deprivácia z pera klasika skúmania chudoby Townsenda (1979), vychádzajúca z koncepcie deprivácie. Chudobní sú v takomto ponímaní jednotlivci, rodiny či skupiny, ktorým sa nedostávajú zdroje na to, aby participovali na bežných aktivitách a nemajú také životné podmienky, ktoré sú obvyklé v spoločnosti, v ktorej žijú. Tým sú vylúčení z bežných životných vzorcov, zvykov a aktivít.

¹⁷ Meranie a vymedzenie mnohonásobnej deprivácie je opätovne veľmi dobrým príkladom, ako sa postupne od osemdesiatych rokov rozširuje vnímanie chudoby i o sociálne dimenzie (v tomto prípade materiálna deprivácia o sociálnu či psychickú depriváciu). Bližšie pozri Townsend (1979, 1982, 1993), Mack, Lansley (1985), Spicker (1993), Bokor (1987).

¹⁸ V zahraničnej spoločenskovednej literatúre sa práve preto opätovne stretávame s renesanciou koncepcii segregácie či priestorovej deprivácie a marginalizácie.

4. Posun od distribučnej k relačnej dimenzii stratifikácie a znevýhodnenia chudobných (od sústredenia sa na chudobu ako problému distribúcie a nedostatočných zdrojov chudobných k otázkam ich neadekvátnej sociálnej participácie, nedostatočnej integrácie a bezmocnosti).

5. Sústredenie sa na hlboké rozdiely medzi chudobnými a ostatnými namiesto poňatia kontinuálneho charakteru nerovností (rozlíšenie medzi chudobnými a tými, ktorí nimi nie sú, je rozhodnutím založeným na určitých hodnotách – koncepcia sociálnej exklúzie je preto oprávnená v takom prostredí, kde “roztržka” medzi chudobnými a zostatkom spoločnosti získava povahu “katastrofickej diskontinuity”).

Peter Abrahamson (1995, s. 125-129) identifikuje a zhrňa päť možných explanácií postupného posunu diskusie od chudoby k sociálnej exklúzii. Sú nimi: a) politická citlivosť na chudobu (pojmem chudoby sa stáva politicky nekorektným a začína byť vnímaný ako eufemizmus); b) sémantická diferenciacia rovnakého fenoménu (chudoba a vylúčenie sú dva pojmy opisujúce ten istý fenomén); c) chudoba je stavom – sociálna exklúzia je procesom; d) sociálna exklúzia je konečným výsledkom extrémnej chudoby; e) chudoba je moderným fenoménom – sociálna exklúzia je jej postmoderným ekvivalentom.

Chudoba je z hľadiska tohto širšieho vymedzenia vnímaná ako sociálna exklúzia¹⁹ z participácie na bežnom spôsobe sociálneho života. (Spicker, P., 1999) Sociálna exklúzia z minimálne prijateľného štandardu tej ktorej krajiny potom znamená, ako poznamenáva Room (1987), zrejme *všeobecné znevýhodnenie* pokiaľ ide a) o vzdelanie, zamestnanie, bývanie, či finančné zdroje, b) o možnosti získania prístupu k hlavným sociálnym inštitúciám, ktoré distribujú rôzne životné šance, c) a taktiež, že tieto znevýhodnenia sú pomerne trvalým stavom. Z takéhoto vymedzenia v súčasnosti vychádza väčšina európskych dokumentov pojednávajúcich o danej problematike.

Ďalšou dôležitou diferenciou medzi uplatňovanými koncepciami chudoby a objavujúcou sa koncepciou sociálnej exklúzie bolo to, že kým chudoba bola dávaná do súvislosti predovšetkým s nezamestnanosťou (a tým sa zdôrazňovala primárne snaha o zabezpečenie participácie chudobných na trhu práce), v súčasnosti je sociálne vylúčenie vzťahované k sociálnej integrácii a občianstvu²⁰. V týchto debatách získalo občianstvo centrálnu pozíciu, lebo sociálne vylúčenie bolo stále viac stotožňované s tými, pre ktorých občianske práva buď neplatili,

¹⁹ Ešte by sme radi upozornili na jednu skutočnosť zasluhujúcu si pozornosť. Ak totiž hovoríme o sociálnej exklúzii, mali by sme rozlišovať medzi dobrovoľnou a nedobrovoľnou exklúziou. (Bližšie pozri Giddens, A., 2001, s. 87-96) Dobrovoľná exklúzia sa dotýka v prvom rade elit (privilegovaných), ale na druhej strane aj takých chudobných, ktorí si zvolili takéto postavenie ako prejav svojho životného štýlu. V prípade väčšiny chudobných však ide o nedobrovoľné vylúčenie z hlavného prúdu príležitostí, ktoré spoločnosť ponúka.

²⁰ Posun k sociálnemu vylúčeniu súvisí v Európe aj so vzrastajúcim záujmom o myšlienku európskeho občianstva a o nové naformulovanie princípov a foriem občianstva. (Atkinson, R, 2000)

alebo im boli odopierané. Obava zo sociálnej exklúzie časti obyvateľstva je vlastne v spojitosti s občianstvom výrazom snahy o ukončenie prechodu od elitného k univerzálnemu občianstvu. (Mareš, P., 1999, s. 165) V elitnom občianstve je status občana obmedzený len na tých, ktorých podmienky života tento status naplňajú. Štát v tomto prípade zohráva len minimálnu úlohu. Jeho cieľom nie je, aby všetky osoby žijúce pod jeho správou boli občania. Z hľadiska univerzálného občianstva je naopak nevyhnutné, aby bolo umožnené celej populácii na území štátu naplnenie jej statusu²¹. Povinnosťou štátu je toto univerzálné občianstvo zaistiť prostredníctvom redistributívnych mechanizmov, majúcich väčšinou charakter rôznych mechanizmov sociálnej politiky a sociálnej pomoci, ale taktiež bojom proti diskriminácii až po uplatnenie tzv. pozitívnej diskriminácie. Je evidentné, že sociálne vylúčenie sa teda chápe skôr ako dôsledok zlyhania spoločnosti než ako zlyhanie jednotlivca. (Berghman, J., 1995, s. 19-20) Tento posun je taktiež veľmi dôležitý, lebo vypovedá o postupnom odklone od moralizujúceho náhľadu na chudobných a vylúčených, ktorého sprievodným javom bolo často obviňovanie chudobných a ich rozlišovanie na „deserving a undeserving poor“ (chudobných zasluhujúcich si a nezasluhujúcich si našu solidaritu). *Sociálne vylúčenie nie je primárne vnímané ako dôsledok individuálneho/osobného zlyhania, ale skôr ako zlyhanie jedného alebo viacerých systémov či štruktúr zabezpečujúcich sociálnu integráciu.* Berghman (1995, s. 19-20) poukazuje na to, že výskumníci participujúci na programe Európskej komisie *Poverty 3* vymedzujú *štyri integračné roviny*²², prostredníctvom ktorých sú jednotlivci alebo skupiny obyvateľstva integrované do spoločnosti. Vleminckx a Berghman (2001, s. 32-33) upozorňujú, že tieto roviny boli opísané už Parsonsom (1971). Sú nimi: 1. demokracia a právo (podporujú občiansku integráciu); 2. trh práce (podporuje ekonomickú integráciu); 3. sociálny štát (podporuje sociálnu integráciu) a 4. rodina a komunita (podporujú interpersonálnu integráciu). Ohrozenými vylúčením sú jednotlivci, resp. skupiny osôb, ktorí majú oslabenú väzbu minimálne k jednej zo štyroch integračných rovín (zložiek). Vylúčenie z jednej integračnej zložky, resp. obmedzený prístup k nej znamená súčasne vo väčšine prípadov vylúčenie z ďalších zložiek. Napríklad jednotlivci sa po strate svojej pozície na trhu práce stretávajú s veľkou pravdepodobnosťou s problémom materiálnej chudoby (ako poznamenáva Atkinson, A. B., 1998b), sú vylúčení z konzumných aktivít, resp. majú obmedzenú možnosť spotrebiteľskej voľby, ako

²¹ Koncept sociálnej exklúzie je práve z týchto dôvodov lepšie ako koncept chudoby zasadený v kontexte širšieho poňatia spoločnosti a jej profilových procesov, akými sú integrácia, participácia a solidarita. (Mareš, P., 2000)

²² V našich podmienkach je sociálna integrácia chápaná ako proces integrácie jednotlivcov alebo skupín do života spoločnosti, prebiehajúci v troch rovinách – v rovine štátu (legislatíva), v rovine trhového hospodárstva (najmä trhu práce) a v rovine občianskej spoločnosti (napríklad dobrovoľné neštátne organizácie) – tzv. *welfare triangle* (Radičová, I., 1999; Kotýnková, M., 2000). Medzi jedincov najviac ohrozených sociálnym vylúčením patria tí, ktorí majú oslabenú väzbu minimálne k jednej z troch integračných rovín: k štátu, k trhu práce a k občianskej spoločnosti.

píše Bauman (1996)), postupne strácajú možnosť na štandardnej úrovni participovať na sociálnom či politickom živote svojej komunity, tým sa oslabujú ich sociálne väzby ku komunite (často dokonca aj k rodine – oslabuje sa v konečnom dôsledku ich sociálny kapitál) a v mnohých prípadoch to môže vyústiť až do narušenia identity. Vylúčenie je vo všeobecnosti nechcený proces, pretože okrem nerovnosti v možnosti uplatňovať všetky občianske, politické a sociálne práva vedie aj k sociálnemu napätiu a z neho plynúcim sociálnym rizikám. Je hrozbou pre verejný priestor či všeobecnú solidaritu, ako konštatuje Giddens (2001). Veľmi dobre vystihuje riziká Erika Kvapilová (2004), keď konštatuje, že sociálna exklúzia nahľadáva sociálnu súdržnosť spoločnosti tým, že prehľbuje sociálne rozdiely, vytláča jednotlivcov a celé skupiny na okraj spoločnosti, zabraňuje/obmedzuje vytvárať spoločné normy správania a prijímania spoločných hodnôt. Môže teda spôsobiť kolaps sociálnej solidarity a súdržnosti, a preto je snaha o integrovanie vylúčených jednotlivcov či skupín nevyhnutná. *Sociálna inklúzia* teda znamená odstraňovanie prekážok začleňovania jednotlivcov a skupín vo vymenovaných rovinách a zároveň posilňovanie prvkov solidarity, reciprocity, spoluzodpovednosti a spoločného prijímania a je predpokladom a súčasťou sociálnej súdržnosti, ktorú chápeme ako proces.

Zhrnutie: Posun od chudoby k sociálnemu vylúčeniu

Sociálna exklúzia je dynamickým konceptom poukazujúcim tak na procesy, ako aj na konsekvencie, pričom vystihuje viacerozmernú povahu mechanizmov a procesov, ktorými sú jednotlivci a skupiny vylúčené zo sociálnej výmeny, z konania a nárokov sociálnej integrácie, z vytvárania identity; ide dokonca až za participáciu na pracovnom živote a prejavuje sa v oblastiach bývania, vzdelávania, zdravia a prístupu k službám. (Abrahamson, P., 1995; Atkinson, R., 2000) (Tabuľka č. 1)

Tabuľka č. 1: **Konceptuálna matica chudoby a sociálnej exklúzie**

	Statický stav (výsledok)	Dynamický proces
Príjem	Chudoba	Schudobnenie
Multidimenzionálne	Deprivácia	Sociálna exklúzia

Zdroj: Berghman, J., 1995

Výhodou využívania konceptu sociálnej exklúzie v porovnaní s konceptom chudoby je jej komplexnosť, čiže neredukovanie chudoby len na jej najčastejšie využívanú monetárnu dimenziu a dimenziu spotreby. Znamená prenos akcentu od finančného hendikepu na *multidimenzionálne znevýhodnenie*. Zahŕňa totiž mnohé dimenzie, ktoré sú asociované napríklad s (úplným) občianstvom: príjem, platená

práca, vzdelanie, bývanie, zdravotná starostlivosť či sociálna pomoc. (Jehoel-Gijsberg, G. – Vrooman, C., 2004) A môžeme ju vziať súčasne už na spomínané príčiny, skúsenosť i konsekvencie chudoby. Do popredia stavia *dynamický (procesuálny)* charakter sociálnych javov. Veď ako poznamenáva Pierre Strobel (1996), sociálna exklúzia je chápaná ako systematický proces marginalizácie, zoslabovania sociálnych väzieb a sociálnej izolácie, ktorý je evidentný tak na úrovni jedinca, ako aj celých segmentov spoločnosti. Je dynamická aj v tom, že implikuje vylúčenie jednotlivcov nielen v dôsledku ich súčasnej/aktuálnej situácie, ale aj v dôsledku ich slabých vyhliadok do budúcnosti. V tomto rámci je dôležité skúmať sociálne vylúčenie ako proces a identifikovať faktory, ktoré môžu ovplyvniť/spustiť situáciu sociálneho vylúčenia alebo úniku z nej.

Často spomínané dištinkcie jednodimenzionalita – mnohodimenzionalnosť, statickosť – dynamika, ktoré slúžia na opísanie vzťahu konceptu chudoby a sociálneho vylúčenia, však neprijímajú všetci jednoznačne. Tsakoglou a Papadopoulos (2002) ich označili za kontroverzné a poukázali na to, že mnoho sociálnych vedcov tematizovalo chudobu ako fenomén s viacerými dimenziami. Navyše skúmanie chudoby v panelových výskumoch umožňuje sledovať aj jej dynamický aspekt. Jednoduchá schéma nahradenia jedného konceptu iným teda asi neodráža úplne vnútornú bohatosť oboch konceptov a ani ich dynamický vzťah. Výskumníci Jehoel-Gijsberg a Vrooman (2004) upozorňujú na to, že kým sa koncept chudoby v prvom rade vzťahuje na distribúciu príjmu a tovarov, tak sociálne vylúčenie sa dotýka vzťahových aspektov, akými sú sociálna participácia, integrácia, sociálne zapojenie sa (účasť), normy správania súvisiace so sociálnym občianstvom (napríklad reciprocity, solidarita, zodpovednosť) a schvaľovanie hlavných noriem a hodnôt. Ďalším rozdielom je i to, že zvyčajne sa sociálnemu vylúčeniu prisudzuje aj dimenzia „susedstva, komunity“, pretože je spôsobená nielen nedostatkom osobných zdrojov (ako je to v prípade chudoby), ale aj nedostatočnými alebo neuspokojivými zdrojmi komunity (community resources)²³, vrátane nedostatočnej sociálnej infraštruktúry. Diferencie medzi chudobou a sociálnym vylúčením by sme takto zjednodušene mohli opísať za pomoci schémy: *statické verus dynamické; unidimenzionálne verus multidimenzionálne; distribucionálna verus vzťahová dimenzia; individuálna verus „ekologická“ dimenzia*.

Prístupy využívajúce hľadisko chudoby sú založené na koncepte ľudskej dôstojnosti, ktorá je akýmsi základom pre sociálne práva. Prístupy využívajúce perspektívu exklúzie/inklúzie sú zamerané prednostne na sociálnu participáciu ako základ sociálnych práv. Koncepty chudoby a sociálneho vylúčenia sa líšia v mnohých ohľadoch. Ich prípadné využitie v systémoch sociálnej ochrany má v koneč-

²³ Room (1995) poznamenáva, že ide o posun od individuálnych zdrojov či zdrojov domácnosti k zdrojom lokálnej komunity.

nom dôsledku i rôzne implikácie. Nastavenie dávkového systému a systému služieb bude iné, keď je vo verejnej politike zakotvený prístup zohľadňujúci sociálne vylúčenie/začlenenie, a iné, keď je verejná politika zameraná len na nízkopríjmové rodiny. To, že koncept chudoby bol v mnohých ohľadoch nahradený konceptom sociálneho vylúčenia, je medzi sociológmi všeobecne prijímané. Menej zhody sa nájde v tom, čo táto zmena (rozšírenie) perspektívy priniesla. Paugam (1998) upozorňuje, že sociálne vylúčenie ako náhrada konceptu chudoby neprinieslo jasne lepší spôsob merania²⁴. Oba pojmy podľa neho oplývajú určitou nejasnosťou. Po prvé, oba koncepty sú relatívne, ich obsah silne závisí od „miesta a času“, teda od podmienok, za ktorých vznikajú ich definície.²⁵ Po druhé, oba pojmy pochádzajú zo spoločne prijímaného diskurzu, chýba im vlastný kontextuálny rámec. Preto je podľa neho ťažké nájsť objektívne definície mimo tzv. „sociálnej diskusie“. Táto zakotvenosť pojmu sociálneho vylúčenia vo verejnom diskurze má, ako ukážeme neskôr, aj ďalšie implikácie pre sociálny výskum (najmä pre výskum inštitucionalizovaný v EÚ). Viacerí autori sa zhodujú v tom, že nevýhodou pojmu sociálne vylúčenie je jeho nejednoznačnosť a prílišná všeobecnosť. Výskumná správa *Európskej nadácie pre zlepšovanie životných a pracovných podmienok* o vnímaní sociálnej integrácie a sociálneho vylúčenia²⁶ hovorí, že nie je to analytická náplň pojmu sociálne vylúčenie, ktorá prispieva k jeho dominancii. Naopak, obsiahla všeobecná povaha pojmu do seba „vťahuje“ to, čo naznačujú súčasné sociálne zmeny: že hrozí nebezpečenstvo existencie trvalo vylúčených kategórií populácie, čo môže ohrozovať aj strednú triedu. Vlastnosť ako nejednoznačnosť, mnohovýznamovosť paradoxne zároveň prispievajú k popularite tohto pojmu. Atkinson, A. B., (1998a) uvádza s miernou iróniou, že absencia jasnej definície sociálneho vylúčenia je jednou z príčin jeho akceptovateľnosti. Môže znamenať mnoho rôznych vecí pre mnohých rôznych ľudí. Existujú však podľa neho tri prvky, ktoré sa v diskusiách o sociálnom vylúčení stále opakujú. Prvým je *relativita* konceptu – ľudia sú vylúčení zo špecifickej (konkrétnej) spoločnosti. Sociálne vylúčenie odkazuje na konkrétne miesto a čas. Sociálne vylúčenie sa neodohráva v izolácii, zohľadňujú sa v ňom aj aktivity iných ľudí. Druhým je hľadisko *aktéra*, čo znamená, že sociálne vylúčenie implikuje konanie aktérov alebo aktéra. Ľudia sa môžu ocitnúť v sociálne nepriaznivej situácii vlastným rozhodnutím alebo činnosťou iných aktérov. To nás vedie k roz-

²⁴ Poukazuje sa na jeho vágnosť, problémy s validitou či veľké množstvo rôznych významových konotácií.

²⁵ Na význam historického kontextu upozorňuje aj Kronauer (1998), ktorý poznamenáva, že pojem sociálne vylúčenie by nedával veľký zmysel pri skúmaní chudoby a nezamestnanosti vo vysoko segmentovaných spoločnostiach 19. storočia. Taktiež Sen (1983, citované podľa Sirovátka, T., 2003) zdôrazňuje, že konfigurácia oblastí a faktorov, ktoré sú príčinami a obsahom procesu sociálnej exklúzie, je kultúrne a sociálne podmienená.

²⁶ European Foundation for the Improving Living and Working Conditions (2004): Perceptions of social integration and exclusion in an enlarged Europe.

lišovaniu „externých“ a interných“ dôvodov sociálneho vylúčenia. Tretím kľúčovým prvkom je *dynamika*. Ľudia sú vylúčení nielen preto, že sú aktuálne bez práce alebo príjmu, ale aj v dôsledku slabých vyhliadok do budúcnosti. (Atkinson, A. B., 1998a, s. 14) Slabé vyhliadky sa netýkajú len samotných vylúčených, ale aj ich detí. Sociálne vylúčenie ide naprieč generáciami. Podľa Atkinsona, A. B., (1998a) napriek tomu, že pojem sociálne vylúčenie nesie so sebou mnoho významov, spomenuté tri elementy umožňujú uvažovať o mechanizmoch vylúčenia a inklúzie.

Pokusy o operacionalizáciu sociálneho vylúčenia

Sociálne vylúčenie je javom odrážajúcim nerovnosť jednotlivcov alebo celých skupín obyvateľstva na živote spoločnosti. Táto nerovnosť je výsledkom nedostatku príležitostí podieľať sa rovnakou mierou na (re)distribúciu rôznych zdrojov spoločnosti (hmotných aj nehmotných) pre občanov, ktorí chcú na živote spoločnosti participovať. Vedie k obmedzeniu možnosti spolupodieľať sa na tomto živote, k sociálnej izolácii a odtrhnutiu od spoločnosti. U týchto ľudí/skupín totiž dochádza k výraznému oddeleniu sa od obvyklého životného štýlu dostupného bežnej populácii v danom čase na danom území. (Mareš, P., 2000) Sociálnu exklúziu je možné preto bližšie špecifikovať ako *dôsledok nerovného prístupu jednotlivcov alebo celých skupín obyvateľstva k piatim základným zdrojom spoločnosti*: k zamestnaniu, bývaniu, sociálnej ochrane, zdravotnej starostlivosti a vzdelaniu a ako neschopnosť uplatňovať svoje práva a realizovať aktívne občianstvo. Z toho vyplýva, že sociálne vylúčenie odkazuje k procesu plného alebo čiastočného (dočasného alebo trvalého) uzavierania sa pred akýmkoľvek sociálnym, ekonomickým, politickým alebo kultúrnym systémom, ktorý podmieňuje sociálnu integráciu človeka do spoločnosti.

Pretože koncept sociálnej exklúzie zastáva v súčasnom politickom a sociálnom diskurze významnú pozíciu, môžeme identifikovať veľké množstvo pokusov o vymedzenie jeho jednotlivých dimenzií, čo súvisí taktiež so snahou nájsť súbory indikátorov umožňujúcich identifikovať vylúčených, rozsah a hĺbku vylúčenia. Pokúsime sa poukázať na niektoré, podľa nášho názoru, veľmi inšpiratívne príklady. Pre jednu z výskumných správ EUROSTATU *Income Poverty and Social Exclusion in the Member States of the European Union* (2000), týkajúcej sa rozsahu sociálnej exklúzie, bola príjmová chudoba a sociálna exklúzia vymedzená na základe pätnástich indikátorov rozdelených do siedmich diferencovaných dimenzií²⁷. Ako je evidentné pri meraní sociálnej exklúzie, ide o snahu zachytiť veľmi rozdielne oblasti sociálnych skutočností. V tomto konkrétnom prípade išlo

²⁷ K metodike ich vypracovania, ako i k výsledkom pozri bližšie Mejer, 1999, 2000.

o tieto dimenzie: finančná situácia, základné potreby, zdravie, podmienky bývania, vybavenosť domácností, sociálne kontakty a nespokojnosť.

Na Európskej rade v decembri 2001 boli prijaté spoločné indikátory merania chudoby a sociálneho vylúčenia. Hovoríme o nich ako o laekenských indikátoroch. (Tabuľka č. 2) Rozhodne nesmú chýbať pri prezentovaní možných spôsobov, ako merať rozsah sociálneho vylúčenia. V tomto prípade sú pokryté štyri dôležité oblasti (dimenzie), ktorými sú: finančná chudoba, zamestnanosť, zdravie a vzdelanie, pričom finančnej chudobe je venovaná polovica indikátorov. Taktiež nesmieme zabúdať na to, že laekenské indikátory boli dizajnované pre osobitné ciele a na špecifickom stupni vývoja sociálnej politiky na úrovni EÚ (viď ďalej v texte). Preto nie je prekvapujúce, že zazneli už i hlasy, ktoré spochybňujú, že by kritériá používané na hodnotenie postupu smerom k schváleným cieľom boli primerané aj v rozšírenej Európe.

Zaujímavé je taktiež vymedzenie dimenzií a stanovenie indikátorov sociálnej exklúzie podľa Janie Percy-Smithovej (2000). Uvádza nasledujúce dimenzie:

1. Ekonomická dimenzia (dlhodobá nezamestnanosť, nestálosť práce, domácnosť bez zamestnaného člena, príjmová chudoba).
2. Sociálna dimenzia (rozpad tradičnej rodiny a manželstva, nechcené tehotenstvo tínedžeriek, bezdomovectvo, kriminalita, delikvencia mládeže).
3. Politická („disempowerment“, nedostatok/upieranie politických práv, nízka participácia, nízky podiel registrovaných voličov, nízky podiel na voľbách, nízka miera komunitnej aktivity, odcudzenie, sociálne výtržnosti).
4. Komunitná (environmentálna degradácia – zdevastované prostredie a obydlia, kolaps podporných sietí, nevyhovujúci sociálny servis a nedostupnosť sociálnych služieb).
5. Individuálna (mentálne a fyzické zdravie – choroba alebo hendikep, nízke dosiahnuté vzdelanie a chýbajúca kvalifikácia, stratená sebadôvera a sebaúcta).
6. Skupinová (koncentrácia uvedených charakteristík v konkrétnych sociálnych kategóriách vymedzených vekom, fyzickým a mentálnym stavom, etnickou minoritnou príslušnosťou).
7. Priestorová (koncentrácia/marginalizácia vylúčených v oblastiach s kumuláciou rizikových vplyvov, ako je kriminalita a bez zodpovedajúcej kvality života: zlé, nevyhovujúce životné prostredie, nedostatočná dopravná dostupnosť a infraštruktúra, nedostatočná kvalita a dostupnosť sociálnych služieb (napríklad školstva či zdravotníctva)).

Tabuľka č. 2: Definície indikátorov chudoby a sociálnej exklúzie

Primárne a sekundárne indikátory	Definícia
Miera rizika chudoby (At risk of poverty rate)	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom pod 60% národného mediánu ekvivalentného príjmu. Ekvivalentný príjem je definovaný ako celkový disponibilný príjem domácnosti delený jej "ekvivalentným počtom členov" *, čím sa zohľadňuje veľkosť a zloženie domácnosti. Tento príjem je priradený každému členovi domácnosti. Sleduje sa i riziko chudoby podľa typu domácnosti (zohľadňuje sa prítomnosť či neprítomnosť závislých detí, počet členov domácnosti, vek), podľa ekonomickej aktivity, ako i hranica rizika chudoby pre dva typy domácností (domácnosť jednotlivca a domácnosť s dvoma dospelými a dvoma deťmi).
Distribúcia príjmov – pomer príjmov horného a dolného kvintilu (S 80/S 20) (Distribution of income – Income quintile ratio S 80/S 20)	Pomer celkového príjmu, ktorý dosiahlo 20% populácie s najvyššími príjmami k príjmu, ktorý dosiahlo 20% populácie s najnižšími príjmami.
Pretrvávajúca miera rizika chudoby (Persistence of low income)	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom pod prahom rizika chudoby (60%) v roku n a v najmenej dvoch rokoch od rokov n-1, n-2, n-3.
Regionálna kohézia (Regional cohesion)	Variačný koeficient mier zamestnanosti na úrovni NUTS II. Miery zamestnanosti sú vypočítané ako podiel zamestnanej populácie na celkovej populácii 15 a viacročných. (definícia ILO)
Miera dlhodobej nezamestnanosti (Long term unemployment rate)	Podiel celkovej dlhodobo nezamestnanej populácie (≥ 12 mesiacov; ILO definícia) na celkovej aktívnej populácii od 15 rokov.
Populácia žijúca v domácnostiach bez zamestnania: deti (Population living in jobless households: children)	Podiel detí (vo veku 0-17 rokov) žijúcich v domácnostiach, kde nikto nepracuje, na celkovom počte detí tejto vekovej kategórie.
Populácia žijúca v domácnostiach bez zamestnania: dospelá populácia (Population living in jobless households: primeage adults)	Podiel všetkých ľudí vo veku 18-59, ktorí žijú v domácnostiach, kde nikto nepracuje, na populácii v rovnakej vekovej kategórii. Študenti vo veku 18-24 rokov, ktorí žijú v domácnostiach zložených výlučne zo študentov, nie sú zastúpení ani v čitateli, ani v menovateli.
Osoby, ktoré predčasne ukončili vzdelávanie a nepokračujú vo vzdelávaní (Early school leavers not in education or training)	Zastúpenie osôb vo veku 18-24 rokov, ktorí majú len nižšie stredné vzdelanie (ich najvyššia úroveň vzdelania je 0, 1 alebo 2 podľa medzinárodnej klasifikácie vzdelávania ISCED 1997) a nezúčastňovali sa vzdelávania alebo odbornej prípravy.
Očakávaná dĺžka života (Life expectancy at birth)	Počet očakávaných rokov dožitia pri narodení.
Subjektívne definovaný zdravotný stav v závislosti od veľkosti príjmu (Self defined health status by income level)	Pomer populácie nad 16 rokov v spodnom a hornom kvintile, ktorý klasifikovali svoj zdravotný stav ako zlý alebo ako veľmi zlý (podľa definície WHO).
Rozptyl okolo hranice rizika chudoby	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom pod 40%, 50% a 70% národného mediánu ekvivalentného príjmu.

Primárne a sekundárne indikátory	Definícia
Miera rizika chudoby (At risk of poverty rate)	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom pod 60% národného mediánu ekvivalentného príjmu. Ekvivalentný príjem je definovaný ako celkový disponibilný príjem domácnosti delený jej "ekvivalentným počtom členov" *, čím sa zohľadňuje veľkosť a zloženie domácnosti. Tento príjem je priradený každému členovi domácnosti. Sleduje sa i riziko chudoby podľa typu domácnosti (zohľadňuje sa prítomnosť či neprítomnosť závislých detí, počet členov domácnosti, vek), podľa ekonomickej aktivity, ako i hranica rizika chudoby pre dva typy domácností (domácnosť jednotlivca a domácnosť s dvoma dospelými a dvoma deťmi).
(Dispersion around the risk of poverty threshold)	
Miera rizika chudoby v konkrétnom čase (At risk of poverty rate at a moment in time)	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom v roku n pod hranicu prahu rizika chudoby v roku n-3, upravený o infláciu za posledné tri roky.
Miera rizika chudoby pred vyplatením sociálnych transferov (At-risk-of-poverty rate before social cash transfers)	Relatívna miera rizika chudoby, pričom ekvivalentný príjem je vypočítaný takto: – vylúčia sa všetky sociálne príjmy – započítajú sa starobné, vdovské, vdovecké a sirotské dôchodky, vylúčia sa ostatné sociálne prímly.
Gini koeficient (Gini coefficient)	Súhrnná miera kumulatívneho podielu ekvivalentných príjmov zodpovedajúceho kumulatívemu percentu počtu jednotlivcov. Môže nadobudnúť hodnoty v rozpätí od 0% (úplná rovnosť) do 100% (úplná nerovnosť).
Pretrvávajúca miera rizika chudoby (pod 50% mediánu ekvivalentného príjmu) (Persistence of low income – below 50% of median income)	Podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom pod 50% mediánu národného ekvivalentného príjmu v roku n a v najmenej dvoch rokoch od rokov n-1, n-2, n-3.
Podiel dlhodobej nezamestnanosti (Long term unemployment share)	Podiel dlhodobo nezamestnanej populácie (≥ 12 mesiacov; ILO definícia) na celkovom počte nezamestnaných vo veku od 15 rokov.
Miera veľmi dlhodobej nezamestnanosti (Very long term unemployment rate)	Podiel veľmi dlhodobo nezamestnanej populácie (≥ 24 mesiacov, ILO definícia) na celkovej aktívnej populácii vo veku od 15 rokov.
Osoby s nízkou úrovňou vzdelania (Persons with low educational attainment)	Podiel dospelých populácie (vo veku od 25 rokov), u ktorej najvyššie dosiahnuté vzdelanie je na úrovni ISCED 0, 1 alebo 2.

Zdroj: *Národný akčný plán sociálnej inklúzie: Slovenská republika 2004 – 2006. MPSVR SR* (upravené)
Vysvetlenia: *Ekvivalentný počet členov domácnosti je vypočítaný podľa ekvivalentnej škály (modified OECD scale), ktorá priraduje jednotlivým členom domácnosti takúto váhu:

- prvému dospelému členovi domácnosti 1
- ostatným dospelým 0,5
- deťom do 14 rokov 0,3
- deťom 14 a viac ročným 0,5

ILO – Medzinárodná organizácia práce

Pokusy o sledovanie chudoby či sociálneho vylúčenia ako multidimenzionálnej skutočnosti sú identifikované i v našich podmienkach. Na príklade skúmania sociálneho vylúčenia Rómov na Slovensku sa Džambazovič a Jurásková (2002) pokúsili vymedziť sociálne vylúčenie na základe sledovania jeho nasledujúcich podob: ekonomickej, kultúrnej, symbolickej, priestorovej, nedostatočného prístupu k službám, politickej²⁸. V uvedenom kontexte ekonomicke vylúčenie znamená v konečnom dôsledku vylúčenie zo životného štandardu a životných šancí obvyklých v spoločnosti či v danej skupine. Východiskom môže byť napríklad postavenie jednotlivcov na trhu práce, úroveň spotreby a veľkosť príjmu, majetok, vybavenie domácnosti či štandard bývania.

Kultúrne vylúčenie je odopretie práva jedinca či skupiny participovať na kultúre spoločnosti a prijímať jej vzdelanosť a kultúru. Je teda možná jej identifikácia napríklad na základe dosiahnutej úrovne vzdelania a prístupu k vzdelaniu.

Symbolické vylúčenie – sociálna a kultúrna identita sú do značnej miery identifikované symbolickými. Členstvo v skupine je symbolicky potvrdzované či odmietané a skupina je symbolicky konštruovaná a pomocou symbolov aj potvrdzovaná. Symbolická exklúzia je spojená so stigmatizáciou jedincov i sociálnych skupín vnímaných ako odlišné, deviantné či cudzie. Identifikovať ju možno napríklad na základe miery sociálnej dištancie, existencie predsudkov či stereotypov.

Priestorové vylúčenie znamená koncentráciu vylúčených jednotlivcov a sociálnych skupín v určitých geografických priestoroch. Môžeme skúmať mieru segregácie a tiež jav dvojitej marginalizácie. (Radičová, I., 2001)

Tieto podoby a mechanizmy sociálneho vylúčenia sa v konečnom dôsledku často prejavujú aj vo vylúčení z prístupu k sociálnym službám, zdravotnej starostlivosti či zo sietí sociálneho zabezpečenia.

Politické vylúčenie znamená odopretie občianskych, politických, ale i základných ľudských práv.

Podoby sociálneho vylúčenia sú aj psychologické, môže vlastne v konečnom dôsledku ísť o narušenie integrity vylučovaných jednotlivcov (sprievodným javom je pocit hanby, ostychu a individuálneho zlyhania, ako i celková neistota a zraniteľnosť).

Autori zdôrazňujú, že všetky tieto charakteristické formy a podoby vylúčenia vieme identifikovať na konkrétnom spoločenskom vzťahu a v konkrétnom geografickom priestore, pričom jednotlivé mechanizmy a podoby vylúčenia spolu súvisia a vzájomne môžu pôsobiť synergicky.

Pokusom o zachytenie viacerých dimenzií chudoby bol v našich podmienkach napríklad i výskum realizovaný v roku 1995 Štatistickým úradom SR v spolupráci s francúzskym INSEE pod názvom *Sociálna situácia domácností v SR*. Rozlišo-

²⁸ V teoretickej rovine ich identifikuje veľmi podnetne napríklad i Mareš (2002).

vali sa v ňom tri vymedzenia chudoby a jej podôb: monetárna chudoba, chudoba z hľadiska životných podmienok domácností (podmienky bývania, stravovanie, vybavenosť domácností) a chudoba z hľadiska subjektívneho vnímania vlastnej chudoby. (Horecký, M. – Roháčová, E., 2000, s. 89-94)

Burchardt, Le Grand a Piachaud (1999) poukazujú na možnosť identifikácie dimenzií sociálnej exklúzie v termínoch „normálnych aktivít“, na ktorých je dôležité, aby občania participovali. Sú nimi spotreba, úspory, produkcia, politické a sociálne aktivity.

Indikátory, resp. dimenzie zachytávajú, ako je vidieť, diferencované skutočnosti a stále častejšie sa upriamuje pozornosť i na indikátory a dimenzie nepeňažného charakteru. *European Social Statistics – Second report: Income, Poverty and Social Exclusion* (2002) zachytáva okrem peňažných indikátorov i päť dimenzií nepeňažných (dimenzií životného štýlu) indikátorov deprivácie:

- Primárna nepeňažná deprivácia: jedlo a šatstvo, dovolenka najmenej raz ročne, výmena opotrebovaného nábytku a skúsenosť s neplatením účtov.
- Sekundárna nepeňažná deprivácia: položky, ktoré nie sú považované za nevyhnutné ako auto, telefón, farebný TV prijímač, video, mikrovlnná rúra, umývačka riadu.
- Vybavenie domácnosti: základné vybavenie domácnosti ako je kúpeľňa, vnútorná splachovacia toaleta, tečúca voda.
- Zhoršenie stavu bývania: existencia takých problémov ako deravá strecha, zhniaté a vlhké okenné rámy, stena či podlaha.
- Environmentálne problémy: problémy súvisiace s hlučnosťou, znečistením, vandalizmom, nedostatočným priestorom a osvetlením.

Konkrétna analýza údajov z obdobia rokov 1994 až 1997 vykonaná v tejto správe jasne dokazuje súvislosť medzi peňažnou a nepeňažnou podobou deprivácie. Poukazuje taktiež na to, že pri meraní sociálneho vylúčenia skúmame kumulované znevýhodnenie a v tomto prípade sa jasne ukazujú obmedzenia tradičného výskumu chudoby.

Sociálne vylúčenie je možné skúmať nielen z hľadiska dimenzií, ale i z hľadiska *rovín kontextu*, v ktorých sa tento sociálny proces uskutočňuje. Je to evidentné napríklad z prístupu Janie Percy-Smithovej (2000). Sociálnu exklúziu vníma totiž v kontextoch: globalizácie a pridružených štrukturálnych zmien; v národnom kontexte: osobitosti ekonomiky, welfare režimu, občianskych práv a odpovede na globalizáciu; v lokálnom kontexte: osobitosti miesta, populácie a lokálnej správy – indikátory vymedzené na základe tejto úrovne skúmania javu. Hills, Le Grand a Piachaud (2002) ako ďalšiu alternatívu navrhujú integrovaný prístup, ktorého jadro by po zhmotnení v „cibuľovom“ diagrame tvorila rovina individuálna (vek, gender, rasa, hendikep, sexuálna orientácia, vierovyznanie,

hodnoty) a postupne by sa nabaľovali roviny: rodina (partnerstvo, deti, možnosti starostlivosti), komunita (školský, zdravotnícky a sociálny servis, sociálne a fyzické prostredie), lokálna rovina (transport, trh práce), národná rovina (sociálna bezpečnosť, kultúrne vplyvy, legislatívny rámec) a globálna rovina (medzinárodný trh, migrácia, klimatické zmeny).

Zaujímavá je i snaha zachytiť odlišnosť mechanizmov, podôb, ako i dôsledkov sociálneho vylúčenia z hľadiska rôznych etáp životného či rodinného cyklu. Sociálne vylúčenie takýmto spôsobom zachytáva špecifiká v prípade detí a mladých ľudí, ľudí v produktívnom veku či starých ľudí.

Sociálne vylúčených môžeme identifikovať taktiež i na základe toho, či sú vylúčení na základe posudzovania individuálnych alebo kolektívnych vlastností. Medzi vylúčenými môžeme identifikovať dve širšie kategórie:

1. Vylúčenie na základe posudzovania kolektívnych vlastností: v novej Európe patria do tejto kategórie napríklad migranti či pracujúci z iných krajín, ktorí síce majú pracovné povolenie alebo nejaký status, ale na druhej strane nemajú občianske práva.
2. Na druhej strane sú tí, ktorí sú vylúčení skôr na základe individuálnych ako kolektívnych vlastností z občianstva – formálne disponujú všetkými občianskymi právami, ale v dôsledku sociálnych, ekonomických či kultúrnych znevýhodnení sú v realite vylúčení z plnohodnotnej participácie na chode spoločnosti.

Dôležité je i zistenie, že sa pri skúmaní procesu sociálneho vylúčenia berie do úvahy aj jej *makro- i mikroúroveň*. Na makroúrovni sa využívajú skôr objektívne indikátory, ale na druhej strane na úrovni komunity, skupín či jednotlivcov sú skôr uprednostňované subjektívne indikátory. Tento *záujem o komunitnú úroveň* je ovplyvnený tým, že súčasne spoločnosti diferencované na základe záujmov a schopností nie sú schopné všetkým zabezpečiť identitu a podoby identity súvisiace s národnou príslušnosťou. Preto sa stávajú dôležitými etnická, ale i konfesijná či jazyková identita, ale i príslušnosť k rodu, zamestnaniu, vekovej skupine, ktoré sú základom pri tvorbe komunit.

Neposkytli sme vyčerpávajúci výpočet všetkých možností, akým spôsobom operacionalizovať sociálne vylúčenie, čo ani nebolo našim cieľom. Chceli sme skôr poukázať na možné diferencované postupy pri operacionalizácii sociálneho vylúčenia. Ak hovoríme o indikátoroch sociálnej exklúzie, tak by mali spĺňať niekoľko kritérií. Napríklad: jednoduchá pochopiteľnosť pre verejnosť; relatívne jednoduchá kvantifikácia; medzinárodné konvencie (pre možnosť komparácie); dynamická dimenzia – snaha o zachytenie procesu vylúčenia. Mali by byť taktiež vhodné pre operacionalizáciu i na úrovni lokálneho priestoru, mali by mať jasnú a akceptovanú normatívnu interpretáciu, mali by umožňovať politické intervencie, ale nemali by byť prostriedkom manipulácie a v neposlednom rade by mali byť dočasné čiže vhodné pre revíziu. (Džambazovič, R., 2004)

Uvedené metodologické princípy sa týkajú jednotlivých indikátorov sociálnej inklúzie. Podľa Atkinsona, A. B., a kol. (2002) by určité princípy mal spĺňať aj celý súbor, portfólio indikátorov: v súbore indikátorov by mali byť rôzne dimenzie v rovnováhe; indikátory by mali byť konzistentné a súbor by mal byť čo najviac transparentný a prístupný občanom Európskej únie.

Koncept sociálneho vylúčenia v agende EÚ

Otázky chudoby relatívne dlho neboli v centre pozornosti pri koncipovaní spoločne koordinovaných krokov členských štátov Európskej únie (ešte predtým EHS). Primárnym cieľom bolo vytvorenie spoločného hospodárskeho priestoru s voľným pohybom pracovníkov, tovarov, služieb a kapitálu. Hoci sa už v čase prípravy prvej zmluvy z Ríma (1957) objavili obavy zo sociálneho dumpingu, následný návrh na postupnú harmonizáciu systémov sociálnej ochrany, riešenie nedostatku finančných a iných zdrojov osôb v núdzi boli mimo hlavnej agendy tak na úrovni EHS, ako aj v jednotlivých členských štátoch. Priaznivé sociálno-ekonomické podmienky v čase vzniku Rímskej zmluvy, zakladajúcej zmluvy EHS, vytvárali predpoklady pre to, aby príjmy z plateného zamestnania umožnili väčšine zamestnancov a ich rodinám udržiavať dôstojnú životnú úroveň. (Hantrais, L., 2000) Nezamestnanosť nebola problémom, ktorý by si vyžadoval zvýšenú pozornosť a prehodnotenie verejných politík. Viacerí autori sa zhodujú v tom, že nová konceptualizácia sociálne znevýhodnených skupín, zahŕňajúca aj rozšírenie pojmu sociálne vylúčenie, sa objavila v súvislosti s hospodárskou recesiou v sedemdesiatych rokoch.

Podľa Hantrais (2000) záujem o problematiku chudoby a sociálneho vylúčenia sa na úrovni EÚ vyvíjal paralelne so zvyšujúcim sa záujmom o sociálne otázky vo všeobecnosti v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov. Pozornosť venovaná týmto témam však nebola pretavená do žiadnej záväznej legislatívy. Vlády členských štátov odmietali v tomto čase spoločne koordinované kroky v oblasti boja proti chudobe. Na strane druhej však deklarovali snahu o spoločný postup v sociálnom výskume. Európska komisia iniciovala tzv. akčné sociálne programy, ktoré boli okrem iného zamerané aj na oblasť boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu.²⁹

Prvý akčný program zameraný na chudobu bol určený na roky 1975 – 1980. V jeho rámci bolo realizovaných mnoho projektov, pričom každý z nich obsahoval silný dôraz nielen na konkrétne aktivity v prospech rizikových skupín ohrozených chudobou, ale aj na výskum, ktorý sa mal zamerať na skúmanie

²⁹ V súvislosti so spoločným postupom členských krajín v oblasti boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu je potrebné spomenúť aj existenciu štrukturálnych fondov, ktoré boli (už v zmluve z Ríma) nastavené na poskytovanie pomoci zaostalým regiónom. Cieľom bolo zvýšenie životnej úrovne prostredníctvom podpory vytvárania pracovných miest.

dimenzií a povahy chudoby. Za chudobných boli považovaní „jednotlivci a rodiny, ktorých zdroje sú také malé, že ich vylučovali z minimálne akceptovateľného spôsobu života členských štátov, v ktorých žijú“. (Washington, J. – Paylor, I. – Harris, J., 2000, s. 267) V tejto definícii boli medzi zdroje zaradené tovary, priame finančné transfery, ale aj služby z verejného či súkromného sektora, došlo k výraznému posunu smerom k meraniu relatívne definovanej chudoby. Výsledky tohto programu síce nenašli priamu odozvu v sociálnej politike, ale problém chudoby sa pomaly presúval medzi jej priority.

Definícia chudoby pre potreby *druhého akčného programu* sa od predchádzajúcej líšila *rozšírením a špecifikáciou zdrojov*. Chudoba sa vzťahovala k obmedzeným materiálnym, kultúrnym a sociálnym zdrojom a týkala sa nielen jednotlivcov a rodín, ale už aj skupín obyvateľstva. V druhom programe dominovali rozsahom nevelké ciele aktivity, ktoré napriek absencii pôvodného dôrazu na výskum priniesli viacero empirických poznatkov. Tieto poukazovali podobne ako výsledky z prvého programu na neadekvátnosť systémov sociálnej ochrany zočivoči tak „starej“, ako aj „novej“ chudobe. Do popredia sa dostali témy bezdomovectva, nezamestnanosti mladých ľudí a pod. Proces „vylúčovania“ jednotlivcov a skupín zo života spoločnosti začal byť postupne považovaný za dôležitú charakteristiku sociálnych procesov, odohrávajúcich sa na pozadí ekonomických a demografických zmien.

Až *tretí Poverty Programme* sa niesol plne v duchu konceptu sociálneho vylúčenia, ktorého jedna z prvých oficiálnych definícií v EÚ sa objavila v roku 1989. Tretí akčný program boja proti chudobe spočíval na troch princípoch, z ktorých každý svojim spôsobom anticipoval neskoršie trvalé priority EÚ. Vyžadoval sa *multidimenzionálny prístup*, ktorý by chudobu a sociálne vylúčenie nevnímal len ako nedostatok finančných zdrojov. Multidimenzionálny prístup mal byť ďalej doplnený *rozvíjaním partnerstiev medzi organizáciami participujúcimi na projektoch a motiváciou cieľových skupín k ich vlastnej aktivite*. Popri tom boli rozvíjané aj výskumné aktivity, ktoré sa týkali predovšetkým harmonizácie štatistických meraní chudoby a zavádzania multidimenzionálnych prístupov.

Celkovo možno povedať, že tri spomínané akčné programy odzrkadľovali zásadný posun vo všeobecnom vnímaní chudoby a sociálneho vylúčenia. Ukázali, že v európskych krajinách existujú segmenty spoločnosti, ktorých sociálne podmienky sa nedajú opísať len v pojmoch nedostatku finančných alebo materiálnych zdrojov. História akčných programov je čiastočne aj históriou prenikania konceptu sociálneho vylúčenia *do mainstreamu výskumu i politiky*.³⁰ Boj proti chudobe

³⁰ Aktuálny Komunitný akčný program o vylúčení 2002-2006 má za cieľ iniciovať a podporovať výmenu informácií a najlepších praktík medzi členskými štátmi. Na rozdiel od sociálnych akčných programov v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa nezameriava na financovanie izolovaných projektov, ale na financovanie koordinovaného výskumu v oblasti sociálneho vylúčenia, na definovanie spoločných štatistických indikátorov a na sieťovanie rozhodujúcich organizácií v tejto oblasti.

a sociálnemu vylúčeniu bol teda od počiatku koncipovaný aj ako podpora výskumu, ktorý mal priniesť nové poznatky a postupy. Na základe sociálnych akčných programov vzniklo viacero organizácií, výskumných programov, sietí, ktoré sa touto problematikou zaoberali. Hlavnú úlohu v podpore výskumu a prípravy analytických materiálov mala zohrávať Európska komisia. Komisia sa začala intenzívne angažovať nielen vo vytváraní sietí výskumných centier, ale aj vo výmene dobrých praktík a porovnateľnej metodológie výskumu.

Legislatívny rámec a dokumenty. Od boja proti chudobe k politike sociálnej inklúzie

V dokumentoch EÚ sa pojem sociálneho vylúčenia objavuje relatívne neskoro. V roku 1989 rezolúcia Európskej rady³¹ upozornila, že boj proti sociálnemu vylúčeniu je dôležitou súčasťou sociálnej dimenzie spoločného trhu. Sociálne vylúčenie podľa tejto rezolúcie nie je len záležitosťou neadekvátnych zdrojov. Bojovať proti sociálnemu vylúčeniu znamená zabezpečiť jednotlivcom a rodinám prístup k dôstojným životným podmienkam prostredníctvom sociálnej integrácie a integrácie na trh práce. V tomto dokumente je sociálne vylúčenie vnímané ako ohrozenie ľudskej dôstojnosti a participácie na ekonomickom a sociálnom živote, teda ako ohrozenie základných občianskych práv.

Európska charta sociálnych práv z roku 1989 síce priamo nespomína sociálne vylúčenie, ale môže byť interpretovaná ako *počiatok* pokusov európskeho spoločenstva formulovať právo proti vylúčeniu. (Amitsis, G., et al. 2003, s. 183) V sociálnej charte však nešlo o sociálne vylúčenie, ale skôr o vylúčenie z trhu práce, čomu napovedá už samotný názov charta. Išlo o Chartu sociálnych práv pracujúcich. Text dokumentu zdôrazňuje vzťah medzi vylúčením a postavením na trhu práce tým, že priznáva ľuďom, ktorí nie sú schopní participovať na trhu práce, právo na dostatočné zdroje a sociálnu pomoc. Úzkym previazaním vylúčenia na postavenie na trhu práce dochádza k určitej „ekonomizácii“ konceptu sociálneho vylúčenia, čo sa opakuje aj v iných strategických dokumentoch EÚ. Hlavným nástrojom na boj proti vylúčeniu mali byť politiky orientované na trh práce. Navyše charta zdôrazňovala najmä finančnú stránku vylúčenia odkazovaním na programy sociálnej pomoci.

Je potrebné dodať, že charta bol výsostne politicky deklaračným dokumentom bez akejkoľvek záväznosti pre členské štáty. Sociálna charta ešte neobsahovala právo proti vylúčeniu. Na summite v Nice bola vypracovaná Listina základných slobôd (podobne ako Charta sociálnych práv nemala zaväzujúci účinok), ktorá obsahuje explicitné právo na sociálnu inklúziu (článok 36). Desať rokov po schvá-

lení Charty sociálnych práv sa tak v politickom dokumente podobnej povahy objavujú spojenia, ktoré boli koncom osemdesiatych rokov ešte nemysliteľné.

V roku 1992 bolo prijaté Odporúčanie 92/441/EEC³², ktoré sa týkalo schém sociálnej pomoci a zabezpečenia dostatočných zdrojov. Boj proti sociálnemu vylúčeniu je v tomto dokumente považovaný za súčasť sociálnej dimenzie spoločného trhu. Dôraz sa teda nekladie už len na ekonomickú integráciu členských štátov, ale aj na sociálnu dimenziu tohto procesu. *Hospodársky rast sám osebe nie je dostatočnou garanciou sociálnej integrácie, musí byť doplnený špecifickými politikami.* Odporúčanie vyzýva členské štáty, aby vo svojich systémoch sociálnej ochrany uznali individuálne právo na dostatočné zdroje zabezpečujúce ľudskú dôstojnosť. Toto právo musí byť doplnené nástrojmi na zabezpečenie sociálnej a ekonomickej integrácie. Odporúčanie sa odvoláva aj na pojem „*duch solidarity*“, tak ako bol použitý v Charte sociálnych práv z roku 1989. Podľa tohto dokumentu nedostatok pravidelných, istých zdrojov vylučuje ľudí z adekvátnej účasti na ekonomickom živote spoločnosti, v ktorej žijú. Samotnému sociálnemu vylúčeniu sa priznáva multidimenzionálna povaha. Procesy sociálneho vylúčenia podľa tohto dokumentu nadobudli v posledných desiatich rokoch na spoločenskej závažnosti. Súviselo to predovšetkým s procesmi na trhoch práce, s rastom dlhodobej nezamestnanosti, zmenami v štruktúre rodín a nárastom sociálnej izolácie. Jedným z ponúkaných riešení bolo prijatie systematických a koherentných integračných politík. Odporúčanie nestanovilo žiadnu fixnú sumu minimálneho príjmu, ktorá by bola záväzná pre všetky členské krajiny. Uznávalo tak diferencovanosť národných priorít v tejto oblasti a celkových rozdielov medzi národnými systémami sociálnej ochrany. Odporúčanie z roku 1992 ohľadom zabezpečenia dostatku zdrojov bolo východiskom pre ďalšie aktivity, ktoré mali prevažne monitorovací charakter a týkali sa systémov sociálnej pomoci v členských štátoch. Sociálne vylúčenie sa po prvýkrát objavilo v texte zmluvy v roku 1997 v zmluve z Amsterdamu, v ktorej medzi cieľmi EÚ je aj integrácia ľudí vylúčených z trhu práce. Priamy odkaz na vylúčenie nájdeme v článkoch 136 a 137 textu zmluvy. Úloha Európskej komisie bola definovaná v pojmoch podpory a dopĺňania aktivít členských štátov. V roku 1999 Európska komisia publikovala dokument *A concerted strategy for modernising social protection*, v ktorom vyzvala k prehĺbeniu existujúcej spolupráce v štyroch oblastiach sociálnej ochrany, vrátane politiky sociálnej inklúzie. Spoločná stratégia mala byť zameraná na tieto ciele:

- aby sa pracovať oplátilo, zabezpečiť bezpečný príjem,
- vytvoriť podmienky pre bezpečné dôchodky a udržateľnosť dôchodkových systémov,

³¹ Council Resolution of 29 September 1989 on combating social exclusion.

³² Council Recommendation of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems.

- zabezpečiť sociálnu inklúziu,
- zabezpečiť vysokú kvalitu a udržateľnosť zdravotnej starostlivosti.

Kľúčovým zlomom v oblasti boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu (podobne ako pre niektoré ďalšie oblasti už európskej sociálnej politiky) bol lisabonský summit v marci 2000. Lisabonský summit urobil z boja proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe jeden z centrálnych elementov v rámci modernizácie európskeho sociálneho modelu. Okrem toho, že summit potvrdil dovtedajší prístup k sociálnemu vylúčeniu ako k mnohodomenzionálnej sociálnej skutočnosti, boli prijaté dva podstatné nástroje, ktoré mali napomôcť ďalšie aktivity v boji proti sociálnemu vylúčeniu tak na úrovni EÚ, ako aj na úrovni členských štátov. (Ferrera, M. – Sacchi, S., 2002) Bola posilnená prípravná a koordinačná úloha Európskej rady a bol prijatý nový mechanizmus politickej intervencie v tejto oblasti – Otvorená metóda koordinácie (dovtedy sa OMK používala len v oblasti zamestnanosti). Na summite v Nice v decembri 2000 boli navrhnuté štyri strategické ciele pre boj proti sociálnemu vylúčeniu, ktoré boli neskôr aj prijaté a aktualizované v Kodani:

- uľahčiť participáciu na zamestnanosti, prístup ku všetkým zdrojom, právam, tovarom a službám,
- predchádzať rizikám vylúčenia,
- pomôcť najzraniteľnejším,
- mobilizovať všetky relevantné subjekty.

Politika inklúzie v EÚ

Za jeden z dôvodov, prečo je potrebné koncipovať koherentnú politiku sociálnej inklúzie, sa považuje to, že skúsenosť chudoby a sociálneho vylúčenia je silne spojená s negatívnymi postojmi k spoločnosti a s väčšou nespokojnosťou s demokraciou. (Vid' Paugam, S. – Gallie, D., 2002) Predpokladá sa, že oslabenie sociálnych väzieb a skúsenosť viacnásobnej deprivácie môžu generovať také postoje a normy správania, ktoré nie sú v súlade so spoločenským záujmom. „Rozšírené sebavnímanie marginalizácie môže ohroziť sociálny poriadok a stabilitu spoločnosti.“³³ Pojmový pár sociálna exklúzia/sociálna inklúzia tak v politickej rovine implikuje holistickú predstavu spoločnosti, v ktorej je sociálna súdržnosť podkopávaná polarizáciou nerovností.

Podľa Amitsis et al. (2003) v diskurze o sociálnej inklúzii ako sociálno-politickom koncepte možno rozlíšiť dva interpretačné modely, z ktorých jeden sa zame-

riava viac na otázky sociálno-politickej teórie, druhý na sociálno-politické konzekvencie:

- Prvý sa vzťahuje na teóriu sociálnej politiky a na potrebu prekonať hranice medzi otázkami chudoby a boja proti chudobe. Zástancovia toho interpretačného modelu používajú pojem sociálnej inklúzie ako protiklad voči pojmu sociálne vylúčenie. Oba pojmy využívajú na opis sociálneho rozdelenia v západných spoločnostiach. Aplikácia pojmu sociálna inklúzia je tu vyvolaná *novými potrebami a novými podmienkami* v oblasti sociálnej politiky, umožňuje lepši opis aktuálnej situácie a zabezpečenie vhodných nástrojov pre relevantné politiky.
- Zástancovia druhého interpretačného modelu sa k pojmu sociálna inklúzia (a sociálne vylúčenie) stavajú kriticky. Nepochybujú síce prínos tohto pojmu pre sociálny výskum, ale zameriavajú sa predovšetkým na jeho sociálno-politické implikácie na národnej i európskej úrovni. Podľa tohto prístupu sociálnou inklúziou sa kladie príliš veľký dôraz na abstraktné sociálne procesy, čím sa znižuje význam „klasického“ uvažovania o chudobe. Navyše diskusie o sociálnej inklúzii sú zamerané na kvalitatívne štandardy a ciele európskych sociálnych štátov, čo ich izoluje od kvantitatívnych cieľov redukcie chudoby prostredníctvom uplatňovania schém zabezpečenia minimálneho príjmu a prostredníctvom určenia oficiálnej hranice chudoby.

Je to práve oblasť sociálno-politických konzekvencií uplatňovania konceptu sociálnej inklúzie, ktorá najčastejšie rozdeľuje sociálnych vedcov, politikov a ďalších aktérov v ich názoroch na výhody, resp. nevýhody, ktoré tento koncept prináša. Keďže sociálne vylúčenie ako teoretický koncept ide „za“ monetárne a materiálne indikátory nepriaznivej životnej situácie, jeho použitie mení aj sociálno-politický náhľad na funkcie moderného sociálneho štátu. Dôraz je kladený na „aktívny“ sociálny štát ako na protiklad „pasívneho“ sociálneho štátu, ktorý sa koncentroval predovšetkým na kompenzáciu straty príjmu. (Povojnové sociálne štáty v západnej Európe boli príkladom systémov, výrazne zameraných na redistribúciu príjmov.) Aktívny sociálny štát využíva celú škálu nástrojov na predchádzanie sociálnemu vylúčeniu a znižovanie závislosti od verejných programov náhrady príjmu.

Dôraz na integrovaný a koherentný charakter politik inklúzie je v dokumentoch venujúcich sa európskej sociálnej politike zdôvodňovaný tým, že ich cieľom nie je len doplniť príjem osôb do určitej spoločensky akceptovanej hranice, ale vytvoriť podmienky pre participáciu na ekonomickom a sociálnom živote. Programy ochrany a náhrady príjmu, zabezpečenia minimálneho príjmu v tomto kontexte nestačia. Jednou z hlavných línií tohto prístupu je vo viacerých členských štátoch EÚ integrácia prostredníctvom trhu práce. Ukazuje sa však, že takýto spôsob inklúzie musí byť sprevádzaný širokou paletou ďalších nástrojov. Sociálna inklúzia zabezpečovaná predovšetkým (alebo výlučne) prostredníctvom trhu práce

³³ European Foundation for the Improving Living and Working Conditions (2004): Perceptions of social integration and exclusion in an enlarged Europe, s.1.

sa môže míňať predpokladaným účinkom hneď z viacerých dôvodov. Na jednej strane osoby vystavené situácii sociálneho vylúčenia majú sťaženú pozíciu pri hľadaní si zamestnania, pretože ich „profil“ veľmi často nevyhovuje požiadavkám kvalifikácie, produktivity a flexibility. V porovnaní s „integrovanými“ pracovníkmi s kontinuálnou pracovnou históriou je pre nich ťažšie obstať v konkurenčnom prostredí (hlavne v oblasti produktivity a flexibility). Súčasťou európskeho sociálneho modelu je poskytnúť takýmto osobám minimálnu mieru stability ako základ pre možnosť ich integrácie. Na druhej strane trh práce je v každej spoločnosti segmentovaný, jeho súčasťou sú aj sekundárne trhy práce so slabo platenými zamestnaniami bez dostatočnej sociálnej ochrany. Zamestnanie samo osebe teda ešte nemusí zabezpečovať inklúziu. Deliaca čiara medzi kategóriami vylúčení – začlenení nevedie len medzi svetom práce a svetom mimo nej, ale nájdeme ju aj na trhoch práce.

Konceptualizácia sociálnej inklúzie musí v sebe nevyhnutne zahŕňať aj *európsku* dimenziu, pretože boj proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe (spolu s vývojom teoretického backgroundu) sa do viacerých členských krajín dostal práve prostredníctvom aktivít EÚ. Činnosť inštitúcií EÚ v oblasti sociálnej inklúzie je v súčasnosti jedným z definičných znakov európskeho sociálneho modelu. To so sebou prináša aj celý rad problémov. Koncept sociálnej inklúzie je síce teoreticky fundovaný poradnými orgánmi expertov pri európskych inštitúciách, jeho chápanie a „uchopenie“ sa však medzi jednotlivými členskými štátmi líši. Výsledkom sú často všeobecne a vágne formulované definície, ktorých ambíciou nie je presne vymedziť ciele zamýšľaných aktivít, ale zastrešiť existujúcu rôznorodosť vnímania problému exklúzie/inklúzie na európskej úrovni. Legislatívne kompetencie inštitúcií EÚ v oblasti sociálnej inklúzie sú veľmi obmedzené, takže ich aktivity sú väčšinou zamerané na hľadanie minimálneho konsenzu, podporu budovania inštitucionálneho backgroundu a stanovovanie politických cieľov, ktoré by mali byť pre členské štáty záväzné. Princíp subsidiarity, zaradený do zmluvy z Maastrichtu, totiž umožňuje inštitúciám EÚ zasahovať do oblasti inklúzie až vtedy, keď sa ukáže, že členské štáty nie sú schopné riešiť problémy vlastnými silami, na národnej úrovni.

Jedným z nástrojov uplatňovaným v oblasti sociálnej inklúzie je *otvorená metóda koordinácie*. Táto predstavuje špecifický nástroj politickej intervencie, ktorý mení povahu vývoja v oblastiach jej použitia. V rámci EÚ sa dlho hľadal spôsob (niekedy aj metódou pokusu a omylu) vzájomnej spolupráce v oblastiach, ktoré z nejakého dôvodu nepodliehali európskemu právu a v ktorých bol eminentný záujem o určitú formu koordinácie krokov. Otázky sociálneho vylúčenia, zamestnanosti, dôchodkov boli a stále sú citlivou témou z hľadiska kompetencií a stanovovania cieľov. *Otvorená metóda koordinácie* je metóda spolupráce dizajnovaná spôsobom, ktorý na jednej strane podporuje konvergenciu v špecifických oblas-

tiach systémov sociálnej ochrany, na druhej strane rešpektuje autonómiu členských štátov. Ide o postup, ktorý dokáže splniť očakávania rôznych názorových skupín ohľadom delby právomocí a miery spolupráce. *Otvorená metóda koordinácie* nie je záväzným právnym nástrojom, má za cieľ šírenie najlepších praktík v danej oblasti, má pomáhať dosahovaniu väčšej konvergencie členských štátov smerom ku schváleným cieľom EÚ. Proces *otvorenej metódy koordinácie* zahŕňa štyri nástroje:

- fixovanie cieľov na úrovni EÚ, vytvorenie časových plánov na ich dosahovanie v krátkodobom, strednodobom a dlhodobom horizonte,
- vytvorenie kvalitatívnych a kvantitatívnych indikátorov,
- transformácia cieľov EÚ do národných a regionálnych politík s rešpektovaním špecifik, ktorým musia čeliť,
- monitorovanie, hodnotenie, peer review.

Potreba rozvíjania špecifickej komunitnej metódy bola zdôraznená na summite v Lisabone a na summite v Nice, kde bolo dohodnuté, že politiky boja proti sociálnemu vylúčeniu a chudobe by mali byť založené na *otvorenej metóde koordinácie*, kombinujúc národné akčné plány a program prezentovaný Európskou komisiou, ktorý by mal podporiť kooperáciu v tejto oblasti. Zjednodušene môžeme povedať, že uplatnenie *otvorenej metódy koordinácie* na oblasť boja proti sociálnemu vylúčeniu pozostáva z dvoch hlavných častí: z vypracovania národných akčných plánov inklúzie a z ich hodnotenia Európskou komisiou (tie sú doplnené akčným plánom na podporu spolupráce medzi členskými štátmi). Podľa Ferreru, Sacchi (2002) takéto procesy vytvárajú dôveru a kooperatívne orientácie medzi účastníkmi podporujú dynamiku vzájomného učenia. V tomto zmysle má OMK silný potenciál na ovplyvňovanie politického vývoja najmä v porovnaní s odporúčaniami alebo klasickou medzivládnu spolupracou, ako ju môžeme vidieť v OECD.

Spôsob, akým je sociálne vylúčenie tematizované európskymi inštitúciami, sa postupom času menil. Sociálne vylúčenie je však stále väčšinou interpretované v súvislostiach trhu práce, sociálna integrácia je konštruovaná ako integrácia na trh práce. Dokumenty EÚ síce uznávajú, že ide o mnohovýrovňový proces, *najväčší dôraz sa však kladie na platenú prácu ako mechanizmus integrácie*. Levitas (1996) hovorí v tomto prípade o vzniku nového hegemonného durkheimovského diskurzu, ktorý ignoruje tému neplatennej práce a zastiera nerovnosti medzi platenými pracovníkmi. V prípade, ak sa sociálna integrácia uskutočňuje predovšetkým alebo výlučne prostredníctvom trhu práce (teda prostredníctvom platenej práce), nezachytáva oblasť neplatennej práce.³⁴ Vnímanie trhu práce ako výlučného kanálu sociálnej integrácie zastiera aj to, že pracujúce osoby môžu takisto zažiť chudobu

³⁴ Ide o špecifické kategórie ľudí – osoby so zmenenou pracovnou schopnosťou, s rodinnými povinnosťami mimo poskytovaných štátnych dávok a pod.

alebo stav sociálneho vylúčenia, že trh práce je segmentovaný a existujú v ňom pracovné miesta s nízkym ohodnotením, nedostatočnou sociálnou ochranou a zlými pracovnými podmienkami.³⁵

Možno identifikovať významný posun od diskusie o boji proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu k politicky zdôvodňovanej potrebe systematickej kohorentnej politiky sociálnej inklúzie. Hľadať diferencie medzi pojmom „boj proti sociálnemu vylúčeniu“ a pojmom „politika sociálnej inklúzie“ sa môže zdať zbytočné. Vskutku ide akoby o dve rôzne pomenovania pre ten istý cieľ. Negatívna konotácia prvého a silný pozitívny náboj druhého slovného spojenia však nie sú len záležitosťou sémantickou. Proti sociálnemu vylúčeniu sa kladie sociálna inklúzia. Znížiť riziko sociálneho vylúčenia ešte automaticky neznamená hovoriť o programoch začleňovania. Sociálna inklúzia v sebe nesie predstavu želaného stavu spoločnosti, ktorá má silnejší normatívny náboj, než je to v prípade slovného spojenia „boj proti sociálnemu vylúčeniu“. Tento jemný odtieň korešponduje s ľahko identifikovateľnou snahou niektorých európskych inštitúcií o „vytváranie“ skutočnosti (pozitívna akcia), nielen o „zamedzenie“ nežiaducich javov (negatívna akcia).

Záver

Snaha o poznávanie problematiky chudoby a sociálneho vylúčenia by mala byť prirodzenou súčasťou všeobecnej reflexie modernej spoločnosti. Koncept sociálneho vylúčenia poskytuje viacero výhod pri skúmaní sociálnej situácie obyvateľstva. Nehovorí len o nedostatku príjmu alebo materiálnych zdrojov, ide o mnoho-dimenzionálny jav. V centre pozornosti nestojí len absencia adekvátneho príjmu a efektívnosť systému sociálnych transferov, ale predovšetkým procesy a mechanizmy sociálneho vylúčenia. Koncept sociálneho vylúčenia umožňuje sledovať celý rad skutočností vplyvajúcich na vzťah jednotlivca, skupín k majoritnej spoločnosti. Sociálne vylúčenie je procesom oslabovania sociálnych väzieb a rastúcej sociálnej izolácie. Vylúčenie má dynamický charakter aj preto, že sa vzťahuje tak na aktuálnu situáciu jednotlivca (skupín), ako aj na jeho (ich) vyhliadky do budúcnosti.

V štúdiu sme sa pokúsili sledovať dve základné línie skúmania sociálneho vylúčenia: sociálne vylúčenie ako teoretický koncept a jeho prenikanie do verejných politík. Otázky boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu sa už aj na Slovensku stávajú postupne súčasťou jazyka decíznej sféry. Koncept sociálneho vylúčenia sa dostal do oficiálnych dokumentov v procese preberania agendy eu-

³⁵ Ku kritike sociálno-politických prístupov zameraných na inklúziu len cez platené zamestnanie sa pridáva i Saracénová (2002), podľa ktorej takýto postup ignoruje celý rad skutočností, ktoré sa so sociálnym vylúčením spájajú – napríklad príčiny a konzekvencie sociálneho vylúčenia u detí, kde sociálne vylúčenie je chápané len ako dôsledok vylúčenia rodičov z trhu práce.

rópskej sociálnej politiky. Na rozdiel od krajín západnej Európy, v ktorých akademická a výskumná sféra poskytovala východisko pre používanie konceptu sociálneho vylúčenia vo verejných politikách, je sociálne vylúčenie v našich podmienkach importovaným pojmom a konceptom, ktorý sa len postupne učíme naplňať obsahom.³⁶ Akademický a výskumný diskurz nebol v tomto prípade zdrojom významov pre sociálnu politiku. Podoba, v akej sociálne vylúčenie „vstúpilo“ do slovenskej sociálnej politiky, bola výsledkom výskumnej tradície vyspelých krajín.

Roman Džambazovič (1973) vyštudoval sociológiu na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pôsobí ako odborný asistent. Výskumne sa zaoberá otázkami sociálnych problémov, ako i problematikou rodiny a chudoby. Týmto okruhom sa venuje aj vo svojej pedagogickej činnosti. V doktorskej dizertačnej práci analyzuje charakteristické znaky chudoby v podmienkach Slovenska.

Daniel Gerbery (1976) pracuje ako výskumný pracovník v Stredisku pre štúdium práce a rodiny (bývalé Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny). Venuje sa analýzám sociálnej a rodinnej politiky, otázkam chudoby a vývoja sociálneho štátu. V roku 2002 bol na študijnom pobyte v Centre pre sociálnu politiku na Univerzite v Antverpách.

LITERATÚRA

- ABRAHAMSON, P., 1995: Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles?. In: Trbanc, M. (Ed.): Social Exclusion and Poverty. Družboslovne razprave, Vol. XI, No. 19-20, s. 119-136.
- AMITSIS, G. – BERGHMAN, J. – HEMERIJCK, A., et al., 2003: Connecting Welfare Diversity Within the European Social Model. Background Report prepared for the International Conference of the Hellenic Presidency of the European Union. Ioannina, Greece.
- ATKINSON, A. B., 1998a: Social Exclusion, Poverty and Unemployment. In: Atkinson, A. B., Hills, J. (eds.): Exclusion, Employment and Opportunity. CASE Paper No.4. London, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE.
- ATKINSON, A. B., 1998b: Poverty in Europe. Oxford, Blackwell Publishers, 1998.
- ATKINSON, R., 2000: Občanství a boj proti sociální exkluzi v kontextu reformy sociálního státu. In: Sociální exkluze a nové třídy (Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia 5). Brno, MU, s. 46-65.
- ATKINSON, A. B. – CANTILLON, B. – MARLIER, E. – NOLAN, B., 2002: Social Indicators: the EU and Social Inclusion. New York, Oxford University Press.
- BAUMAN, Z., 1996: Myslet sociologicky. Praha, SLON.
- BAYES, J., 1988: Labor Markets and the Feminization of Poverty. In: Harrell, R. R. jr. (Ed.): Beyond Welfare: New Approaches to the Problem of Poverty in America. London, M. E. Sharpe.
- BERGHMAN, J., 1995: Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In: Room, G. (Ed): Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. Bristol, The Policy Press University Bristol, s. 10-28.

³⁶ Koncept sociálneho vylúčenia v podmienkach SR už našiel uplatnenie v niektorých výskumoch a dokumentoch. Takzvané laekenské indikátory boli použité aj na Slovensku, prvé výsledky priniesol Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004-2006. Sledovanie laekenských indikátorov by sa malo každoročne opakovať.

BERNARD, Y. – PHILIPS, D., 2000: Indicators of Social Quality and Social Exclusion at National and Community Level. In: *Social Indicators Research*, 50, s. 329-350.

BODNÁROVÁ, B. – DŽAMBAZOVIČ, R. – FILADELFIOVÁ, J. – GERBERY, D. – KVAPILOVÁ, E. – PORUBĀNOVÁ, S., 2004: Transformácia sociálneho systému na Slovensku, stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia (Záverečná správa z druhej etapy riešenia výskumnej úlohy). Bratislava, SŠPR.

BOKOR, Á., 1987: Szegénység a mai Magyarországon. Budapest, Magvető Kiadó.

BURCHARDT, T. – LE GRAND, J. – PIACHAUD, D., 1999: Social Exclusion in Britain 1991 – 1995. In: *Social Policy and Administration*, 33 (3), s. 227-244.

CITRO, C. F. – MICHAEL, R. T., 1995: *Measuring Poverty (A New Approach)*. Washington, National Academy Press.

COMMINS, P., 1995: Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme. In: Trbanc, M. (Ed.): *Social Exclusion and Poverty. Družboslovne razprave*, Vol. XI, No. 19-20, s. 137-150.

Commission Communication of 14 July 1999: *A Concerted Strategy for Modernising Social Protection*.

Council Resolution of 29 September 1989 on combating social exclusion.

Council Recommendation of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems.

ČAMBÁLIKOVÁ, M., 2003: Začlenenie a vylúčenie v období transformácie a intergácie. In: *Sociológia*, 35, č. 4, s. 285-306.

DENNIS, I. – GUIO, A. C., 2003a: Poverty and Social Exclusion in the EU. *European Communities*.

DENNIS, I. – GUIO, A. C., 2003b: Monetary Poverty in EU Acceding and Candidate Countries. *European Communities*.

DŽAMBAZOVIČ, R. – JURÁSKOVÁ, M., 2002: Sociálna exklúzia (vylúčenie) Rómov na Slovensku. In: Vašečka, M. (Ed.): *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava, IVO.

DŽAMBAZOVIČ, R., 2004: Od merania chudoby k meraniu sociálneho vyčleňovania. In: *Otázky merania chudoby*. Bratislava, FES, s.11-23.

DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. – PORUBĀNOVÁ, S. – REPKOVÁ, K., 2004: Chudoba a sociálna exklúzia/inklúzia: Skupiny najviac ohrozené sociálnou exklúziou a námety na riešenie/prevenciu. Záverečná správa z prvej etapy riešenia výskumnej úlohy. Bratislava, Stredisko pre štúdium práce a rodiny.

European Foundation for the Improving Living and Working Conditions: *Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe*, 2004.

European Social Statistics – Second report: *Income, Poverty and Social Exclusion*. Luxembourg, EC, 2002

Employment in Europe 1995. Luxembourg, Eurostat, 1995.

Employment in Europe 2002 (Recent trends and prospects). Luxembourg. European Commission, 2002.

FERRERA, M. – SACCHI, S., 2002: Open Coordination against Poverty: the New EU Social Inclusion Process. In: *Journal of European Social Policy* Vol.12 (3).

GAUTHIER, A. H., 1996: *The State and the Family*. Oxford, Oxford University Press.

GIDDENS, A., 2001: *Tretí cesta (Obnova sociálnej demokracie)*. Praha, Mladá fronta.

GLENDINNING, C. – MILLAR, J (eds.), 1987: *Women and Poverty in Britain*. Brighton, Wheatsheaf.

GODSCHALK, J., 1991: Moderní sociální stát a chudoba. In: *Všeobecné otázky sociální politiky*. Bratislava, VÚPSV, s. 6-23.

GOODIN, R. E., 2000: Inkluze a exkluze. In: *Sociální exkluze a nové třídy (Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia 5)*. Brno, MU, s. 19-45.

GORDON, D. – SPICKER, P. (eds.), 1999: *The International Glossary on Poverty*. New York, Zed Books, CROP.

HANTRAIS, L., 2000: *Social Policy in the European Union*. New York: Macmillan Press.

HARRELL, R. R. jr. (Ed.), 1988: *Beyond Welfare: New Approaches to the Problem of Poverty in America*. London, M. E. Sharpe.

HILLS, J. – LE GRAND, J. – PIACHAUD, D. (eds.), 2002: *Understanding Social Exclusion*. Oxford, Oxford University Press.

HORECKÝ, M. – ROHÁČOVÁ, E., 2000: Poverty in Slovakia. In: *International Comparisons of Poverty*. Bratislava: ŠÚ SR, EUROSTAT, INSEE, s. 89-94.

Income Poverty and Social Exclusion in the Member States of the European Union. Luxembourg, EUROSTAT, 2000.

International Comparisons of Poverty. Bratislava, ŠÚ SR, EUROSTAT, INSEE, 2000.

JEHOEL-GIJSBERS, G. – VROOMAN, C., 2004: *Social Exclusion in the Netherlands (Construction of a model of key risks on poverty and social exclusion)*. Hague: Social and Cultural Planning Office (SCP).

Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion. 5 of March 2004.

Kolokvium Rady Evropy „k větší sociální spravedlnosti v Evropě: výzva marginalizace a chudoby“. Bratislava. VÚPSV, 1992.

KOTÝNKOVÁ, M., 2000: Rozsah a průběh sociálního vyloučení v české společnosti. In: *Sociální exkluze a nové třídy. (Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia 5)*. Brno, MU, s. 115-125.

KVAPILOVÁ, E., 2004: Sociálna súdržnosť (teoretické vymedzenie). In: Bodnárová, B., Džambazovič, R. – Filadelfiová, J. – Gerbery, D. – Kvapilová, E. – Porubánová, S., 2004: Transformácia sociálneho systému na Slovensku, stav, výsledky, riziká narušenia sociálnej súdržnosti a modely riešenia (Záverečná správa z druhej etapy riešenia výskumnej úlohy). Bratislava, SŠPR.

KRONAUER, M., 1998: „Social exclusion“ and „underclass“: New concepts for the analysis of poverty. In: Andress, H-J. (Ed.): *Empirical poverty research in comparative perspective*. Ashgate, Aldershot.

LEVITAS, R., 1996: The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony. In: *Critical Social Policy* Vol.16 (46).

MAREŠ, P., 1995: Obsah chudoby. In: *Chudoba ako sociálny problém: teória a prax (Zborník príspevkov z medzinárodného seminára)*. Bratislava, MSŠR, ŠÚ SR, MPSVR SR, s. 17-25.

MAREŠ, P., 1999: *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha, SLON.

MAREŠ, P., 2000: Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. In: *Sociologický časopis*, r. 36, č. 3, s. 285-297.

MAREŠ, P., 2002: Marginalizace, sociální vyloučení. In: SIROVÁTKA, T. (Ed.): *Menšíny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno, MU FSS, Georgetown, s. 9-23.

MAREŠ, P., 2004: Sociální exkluze a inkluze. In: Sirovátka, T. (Ed.): *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno, MU FSS, s. 15-29.

MAYES, D. G. – BERGHMAN, J. – SALAIS, R. (eds.), 2001: *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham, Globalization and Welfare.

MEJER, L., 2000: Social Exclusion in the EU Member States. In: *Statistics in Focus Theme*, 3 – 1/2000, Luxembourg, EUROSTAT.

MEJER, L., 1999: *Statistics on Social Exclusion: The EU Methodological Approach*. Luxembourg, EUROSTAT.

Mikrocensus 1997: I. díl. Údaje o příjmech domácností za SR. Bratislava, ŠÚ SR, 1997.

Mikrocenzus 1997: II. diel. Údaje o peňažných príjmoch domácností podľa ich typu. Bratislava, ŠÚ SR, 1998.

Mikrocenzus 2003: I. diel. Údaje o príjmoch domácností za SR. Bratislava, ŠÚ SR, 2004.

MILLAR, J. – GLENDINNING, C., 1989: Gender and Poverty. In: *Journal of Social Policy*, Vol. 18, No. 3.

MURRAY, Ch., 1998: Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950–1980. Praha, Slon.

Nariadenie Európskeho parlamentu a rady (ES) 1177/2003 o štatistike spoločenstva o príjmoch a životných podmienkach (EU-SILC).

Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004 – 2006. Bratislava, MPSVR SR, 2004.

National Human Development Report Slovak Republic 2001-2002. Bratislava, UNDP, INEKO, Friedrich Ebert Stiftung, 2003.

PARSONS, T., 1971: *The System of Modern Societies*. New Jersey, Prentice-Hall.

PAUGAM, S., 1998: Poverty and Exclusion. A Sociological View. In: Meny, Y. – Rhodes, M. (eds.): *The Future of European Welfare. A New Social Contract*. Macmillan.

PAUGAM, S. – GALLIE, D., 2002: Social Precarity and Social Integration. Report for the European Commission based on Eurobarometer 56.1. The European Opinion Research Group, Luxembourg.

PERCY-SMITH, J., 2000: Introduction: the contours of social exclusion. In: PERCY-SMITH, J. (Ed.): *Policy Responses to Social Exclusion (Towards Inclusion?)*. Buckingham, Open University Press, s. 1-21.

RABUŠIC, L., 2000: Koho Češi nechteji? (O symbolické sociální exkluzi v České společnosti). In: *Sociální exkluze a nové třídy (Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia 5)*. Brno, MU, s. 67-85.

RADIČOVÁ, I., 2001: Hic Sunt Romales. Bratislava, Nadácia S.P.A.C.E.

RADIČOVÁ, I. (Ed.), 2004a: Atlas rómskych komunít na Slovensku 2004. Bratislava, Nadácia S.P.A.C.E., IVO, KCPRO.

RADIČOVÁ, I., 2004b: Ako merať nemerateľné? K výskumu Rómov na Slovensku. Prednáška na Katedre sociológie FF UK v Bratislave.

ROOM, G., 1987: *New Poverty in the European Community*. London: Center for the Analysis of Social Policy.

ROOM, G., 1995: Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research. In: Room, G. (Ed): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press University Bristol, s. 1-9.

SARACENO, CH., 2002: Social Exclusion, Cultural Roots and Diversities of Popular Concept. www.childpolicy.org

SILVER, H., 1994: Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. ILS Discussion Papers No. 69, vol. 133, Geneva, ILO.

SILVER, H., 1996: Culture, Politics and National Discourses of the New Urban Poverty. In: Mingione, E. (Ed.): *Urban Poverty and the Underclass: A Reader*. Oxford, Blackwell, s. 105-138.

SIROVÁTKA, T. (Ed.), 2004: Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. Brno, MU FSS.

SIROVÁTKA, T., 2004: Úvod: sociální exkluze jako nový společenský problém. In: Sirovátka, T. (Ed.): *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno, MU FSS, s. 5-11.

SIROVÁTKA, T., 2003: Politika pracovního trhu a sociální inkluze. In: *Sociální inkluze*. Brno, MU, s. 87-105.

Slovenská republika: Štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce (Správa Svetovej banky). Bratislava, Svetová banka, Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, 2001.

Sociální exkluze a nové třídy (Sborník prací Fakulty sociálních studií brněnské univerzity. Sociální studia 5). Brno, MU, 2000.

SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Sociálne nerovnosti a chudoba. In: Sopóci, J. a kol.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov*. Bratislava, UK, s. 154-180.

SPICKER, P., 1993: *Poverty and Social Security. Concepts and Principles*. London, Routledge.

SPICKER, P., 1999: Definitions of Poverty: Eleven Clusters of Meaning. In: Gordon, D., Spicker, P. (eds.): *The International Glossary on Poverty*. New York, Zed Books, CROP.

STROBEL, P., 1996: From Poverty to Exclusion: A Wage-Earning Society or Society of Human Right? In: *International Social Science Journal*, 148, 2, s. 173-189.

SCHUTZ, A., 1973: *Structures of the Life-World*. Chicago, Northwestern University Press.

THOMAS, S. L., 1994: From Culture of Poverty to the Culture of Single Motherhood: The New Poverty Paradigm. In: *Women and Politics*, Vol. 14, No. 2, s. 65-97.

TOWNSEND, P., 1979: Poverty in the United Kingdom: a Survey of Household Resources and Standards of Living. Harmondsworth, Penguin.

TOWNSEND, P., 1982: Deprivation. In: *Journal of Social Policy*, 16, 2, s. 125-147.

TOWNSEND, P., 1993: *The International Analysis of Poverty*. New York, Harvester Wheatsheaf.

TSAKLOGLOU, P. – PAPADOPOULOS, F., 2002: Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries. In: *Journal of European Social Policy* Vol. 12 (3).

VALENTOVÁ, M., 2003: Evropský sociální monitoring: jak uchopit sociální kvalitu. VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno.

VASEČKA, M. (Ed.), 2002: Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava, IVO.

VLEMINCKX, K. – BERGHMAN, J., 2001: Social Exclusion and the Welfare State: an Overview of Conceptual Issues and Policy Implication. In: Mayes, D. G. – Berghman, J. – Salais, R. (eds.): *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham, Globalization and Welfare, s. 27-46.

WASHINGTON, J. – PAYLOR, I. – HARRIS, J., 2000: Poverty studies in Europe and the growth of the concept of social exclusion. In: Bradshaw, J. – Sainsbury, R. (eds.), *Researching poverty*. Ashgate Press.